

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
ZAZA DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİNGÖL YÖRESİNDE KULLANILAN ZAZACA HAYVANCILIK
KAVRAMLARI

Hazırlayan

Muhsin AYGÜN

132301113

Danışman

Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR

BİNGÖL - 2015

Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Tezli Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Üye : Doç.Dr. Orhan BAŞARAN

Üye : Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof.Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

KİLMNUŞTÊ	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	1
1. Dil.....	1
2. Dil-Kültür İlişkisi	2
3. Zazaca.....	4
4. Zazaca Sözlükler	5
5. Bingöl'ün Sosyo-Ekonomik Durumu	9
6. Bingöl'de Hayvancılık.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	17
1. Temel Hayvancılık Kavramları	17
1.1. Hayvan İsimleri.....	17
1.1.1. Büyükbaş Hayvan İsimleri.....	17
1.1.2. Küçükbaş Hayvan İsimleri.....	20
1.1.3. Kuşların İsimleri	22
1.1.4. Evcil Hayvanların İsimleri	26
1.1.5. Yabani Hayvanların İsimleri	29
1.1.6. Balıkların İsimleri	32
1.1.7. Böcek ve Sineklerin İsimleri	33
1.1.8. Sürüngen ve Kemirgen Hayvanların İsimleri	36
1.2. Çobanlık, Sürü ve Süt Sağma Kavramları	39
1.2.1. Çoban, Çobanlık, Hayvan Gütme ve Besleme Kavramları	39

1.2.2. Hayvan Sürü Çeşitleri ve Sürü İsimleri.....	47
1.2.3. Süt Sağma Kavramları	49
1.3. Hayvan Hastalıkları ile İlgili Kavramlar	50
1.4.Hayvanların Gebelikleri, Doğumları ve Ölümleri ile İlgili Kavramlar	52
1.5. Hayvan Barınaklarının Çeşitleri ve İsimleri.....	53
1.6. Hayvansal Ürünlerle İlgili Kavramlar	57
1.6.1. Yün ve Deri ile İlgili Kavramlar	57
1.6.2. Süt ve Süt Ürünleri ile İlgili Kavramlar	59
1.6.3.Et ve Et Ürünleri ile İlgili Kavramlar	62
1.6.4. Bal ve Arıcılık ile İlgili Kavramlar.....	64
1.6.5. Hayvan Gübresi, Gübreleme ve Tezek ile İlgili Kavramlar	71
1.6.6. Yumurta ile İlgili Kavramlar.....	73
1.7. Hayvancılıkla İlgili Alet, Araç, Gereç ve Eşyalar ile İlgili Kavramlar	74
1.8. Avcılık ve Av Malzemeleri ile İlgili Kavramlar	79
1.9.Yayla ve Yaylacılık ile İlgili Kavramlar	84
İKİNCİBÖLÜM	88
1. Bingöl Yöresindeki Zazaca Hayvancılıkla İlgili Edebi ve Bilimsel Kavramlar	88
1.1. Atasözleri	88
1.2. Deyimler	93
1.3. Terimler ve Bazı Hayvancılık Kavramları	95
1.4. Fabl	102
SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA	110

KİLMNUŞTÊ

Bingöl, ho mıntıqê Şerqê Anadoluyê Türkiye do. Bingöl bı rındiyê tabiat xwo u waron xwu yén zonayış. Şari Bingöl zaf yı Zazé. Zazayon verni ra haton ika dı tabiatıd ra témon omey cuwinkerdış. Bilhasa billi haywonpawıtışo u ziraat bıyi. Ayra haywonpawıtışo ziraat tesir kultur yin kerd, kultur yındır céko mühim péşénde. Bilhasa manewi kultur yındır, örf, adét yındır haywonpawıtış céko rınd gurét.

Inaxevatemad ‘Mefhuméy Zazakî Derhaqi Haywonwekerdış Mıntıqê Bingöl’id Şıxulyén’’ Zazaki nome haywonon, haywonpawıtışıd ra şuxılnén nom ehajeton, aleton, mefhumé aleqeyoni şoni, şoniti, bir esta, nome céko haywon tedır monén, nome nıweşiye haywonon, mefhumé derhaq merg u zayış haywonon, nome mehlusé hayvonon, mefhumé egminvoni, mefhumé wariti, mefhumé sedwoni, haywonwukerdış ra aleqéyın mefhum, terim, deyim, vate verinon u fabl ser ma vındet.

Bilhasa waré Bingölıd haywonpawıtışken ma aynonra, qısekerd, ma zaf nome, vate o ma’lumat guret. İnaxevatema Zazakid derhaq haywonwukerdışid kemasiyak esta mavoni kena tay. Na xebate de ma çend ferheng zî çıman ra viyarnayo.

Kelimêyon Meftı: Zazakî, Bingöl, Zazakî haywonwukerdış, Zazakî nome haywonon, Zazakî mehsulé hayvonon, Zazakî cé haywonon, Zazakî fabl.

ÖZET

Bingöl, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Bingöl ili doğal güzellikleri ve yaylaları ile ünlüdür. Nüfusunun çoğunluğu Zazalar'dan oluşmaktadır. Zazalar geçmişten günümüze doğa ile iç içe yaşayagelmişlerdir. Genelde hayvancılık ve tarım ile uğraşmışlardır. Bu nedenle hayvancılık ve tarım maddi ve manevi kültürlerini etkilemiştir ve hayatlarında önemli yer edinmiştir. Özellikle manevi kültürde örf, adet, gelenek ve göreneklerde hayvancılığın iyice yer edindiğini gömek mümkündür.

'Bingöl Yöresinde Kullanılan Zazaca Hayvancılık Kavramları'' adlı çalışmamızda Zazaca hayvan isimleri, hayvancılıkta kullanılan alet ve eşyaların isimleri, çoban, çobanlık ve sürü ile ilgili kavramlar, hayvan barınaklarının isimleri, hayvan hastalıkları, doğum ve ölümleri ile ilgili kavramlar, hayvansal ürünlerin isimleri, avcılık kavramaları, yaylacılık kavramaları, hayvancılık ile ilgili terimler, deyimler, atasözleri, fabl örnekleri ve genel anlamda hayvancılık ile ilgili bilgiler ele alınmış ve birçok özgün tespitlerde bulunulmuştur.

Bingöl'ün yaylalarında gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetlerinde bulunan ve Bingöl'ün çeşitli bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan birçok kişiyle birebir yaptığımız görüşmelerin analizini yapıp birçok kelime, kavram, isim, terim ve görsel bilgiler edindik. Çalışma kapsamında birçok sözlük taraması da yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zazaca, Bingöl, Zazaca hayvancılık, Zazaca hayvan isimleri, Zazaca hayvansal ürünler, Zazaca hayvan barınakları, Zazaca fabl.

ABSTRACT

Bingöl is located in the Eastern Anatolia region of Turkey. Bingöl province is known for its natural beauties and plateaus. The majority of the population in the province of Bingöl constitutes from Zaza people. Zaza people have lived intertwined with nature since ancient times. They have especially dealt with agriculture and animal husbandry. Therefore, animal husbandry and agriculture have affected both their material and spiritual culture and had an important place in the culture. We can clearly see that animal husbandry is deeply interpenetrated in traditions and customs especially in the spiritual culture.

In Our study, Animal Concepts of Bingöl region in Zaza language, we discussed animal names in zaza language, names of instruments and items used in farming, shepherds, concepts related to shepherding and herd, the names of animal shelters, illnesses of animals, concepts related to birth and death of animals, names of animal products, hunting concepts, transhumance concepts, terms related to animal husbandry, idioms, proverbs, fable samples and general information about animal husbandry and investigations were carried out on these.

We got lots of visuals, information, terms and words by analyzing face to face interviews which have been done in Bingöl plateaus with people who does animal husbandry. We believe that this study will eliminate lots of deficiencies about animal husbandry of Zaza people because it contains many areas. Dictionary browsing is done in scope of this study, too.

Key Words: Zaza language, Bingöl, Zaza language animal husbandry, Zaza language names of animals, Zaza language products of animals, Zaza language shelters of animals, Zaza language fable.

ÖNSÖZ

Zazaca hayvancılık kavramları bakımından oldukça zengin bir dildir. Zazaca'da hayvancılıkla ilgili birçok kavram kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Nitekim Zazalar yaşadıkları bölgeler itibariyle daha çok hayvancılık ve tarım ile uğraşmışlardır. Bu uğraş alanları onların yaşam biçimlerinin yanı sıra dillerine de etki etmesi tabiidir. İnsanların yaşam biçimleri ve ekonomik uğraşları onların kültürlerine ve dillerine etki etmiştir. Hayvancılık kavramları Zazaların dili olan Zazaca'da önemli bir yere sahiptir. Zazalar'ın yaşayış biçimi ekonomik etkinliklerine yansımaktadır. Kimileri tarım, kimileri hayvancılık, kimileri ise çeşitli ticari etkinliklerle geçimlerini sağlamaktadırlar. Doğaya bağlı ekonomik etkinlikler özellikle Zaza toplumunda belirgindir. Bunun nedeni yaşamış oldukları coğrafyanın sanayi ve ticari etkinliklerin yapılmasına çok el vermemesidir. Bundan dolayı doğaya bağlı ekonomik etkinlikler yoğunluk kazanmıştır. Yaptığımız alan araştırmasında hayvancılığın maddi ve manevi olarak Zazalar arasında ne denli yer edindiğini irdelemeye çalıştık.

Son yıllarda Zazaca üzerinde birçok çalışma, araştırma ve inceleme yapılmış ve birçok eser ortaya konulmuştur. Günümüzde de Zazaca yazılan eserlerin sayısı artmakta, üniversitelerde akademik çalışmalar yapılmaktadır. Ancak yeni bir alan olması nedeniyle eksiklikler de göze çarpmaktadır.

Bingöl demografisi itibariyle Zazaların yoğun yaşadığı bir bölgedir. Çalışmamızda Bingöl ve Zazalar için önemli bir yere sahip olan hayvancılık kavramlarını incelemeye çalıştık.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklara çalışmamızın sonunda yer verdik. Giriş bölümünde dil, Zazaca, Bingöl, hayvancılık ve hayvancılık ile Zazaca arasındaki ilişkiye yer verilmiştir.

I. Bölümde Bingöl yöresinde kullanılan Zazaca hayvan isimleri, hayvancılıkla ilgili alet ve eşya isimleri, çobanlık ve sürü kavramları, hayvan barınaklarının isimleri, hayvansal ürünlerin isimleri, hayvan hastalıkları kavramları, hayvanların doğum ve ölümleri ile ilgili kavramları, avcılık ve yaylacılık kavramlarına yer verilmiştir.

II. Bölümde ise Zazaca hayvancılıkla ilgili edebi ve bilimsel kavramlar üzerinde durulmuş ve Bingöl yöresinde Zazacada kullanılan hayvancılıkla ilgili atasözleri, deyimler, fabl örnekleri, terimler ve bazı kavramlara yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde tezin değerlendirmesi yapılmış ve ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir. Sonrasında ise kaynaklar bölümüne geçilip yararlanılan kaynaklar verilmiştir.

Çalışmada bana değerli zamanlarını ayıran danışman hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR'e, yardımlarını esirgemeyip her türlü kolaylığı sağlayan Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ'ye, hocam Doç. Dr. Orhan BAŞARAN'a, kurumsal bilgilerle bana her türlü desteği sunan BİNGÖL GIDA TARIM ve HAYVANCILIK İL MÜDÜRLÜğÜ'ne ve yüz yüze görüşme yaptıklarıma yardımlarından dolayı çok teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
krş.	: karşılaştırınız
örn.	: Örneğın
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TUİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
t.y.	: Tarih yok
v.b.	: ve benzeri
v.s.	: ve saire
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Dil:

Dil; duygu, düşünce ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öge ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan gelişmiş bir sistemdir. Kişiler arasındaki en etkin ve en sürekli iletişimi sağlayan dildir. Dil, her çeşit düşüncenin taşıyıcısı olup bir bildirim aracıdır.

Dilde, insan varlığının toplum içindeki binlerce yıllık yaşayışının zaman süzgecinden geçerek, billurlaşmış anlam ve özü bulunabilir. Bu bakımdan, on binlerce kelime ve şekilden kurulmuş olan dil, yapı ve işleyişinin ayrıntılarına doğru inildikçe; insan, toplum, millet ve kültür varlığına hükmeden çok yönlü ve derin anlamlı bir sistem olarak karşımıza çıkar. Her dil, kendi kuralları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlıktır.

Dil, insanın iç dünyası ile dış dünyasını birbirine bağlayan en önemli araçtır. Dil, kuşaktan kuşağa aktarılabilen ve toplumun çeşitli özelliklerini yansıtan sosyal bir kurumdur, kültürün koruyuculuğunu ve taşıyıcılığını yapan temel varlıktır.

Dil anlaşmak için gelişmiş bir iletişim aracıdır. "Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir."¹

"Dil, insanların aralarında haberleşmelerini, duygu ve düşüncelerini, isteklerini, arzularını bir takım mesajlarla birbirlerine nakletmelerini temin eden her çeşit işaretler topluluğuna verilen isimdir."²

"Dil, insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir."³

"Dil, insanların duygularını ve düşündüklerini bildirmek için kelimelerle, yazıyla veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisanıdır."⁴

¹ Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 9.

² Songar, Ayhan, *Dil ve Düşünce*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Psikiyatri Kliniği Vakfı, İstanbul, 1986, s. 10.

³ Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 11.

⁴ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1983, s. 26.

"Dil, gerek insan gerek toplum gerekse insan ve toplumdaki ayrı düşünölemeyecek olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur."⁵

Toplumların geçirdikleri evreler, teknik ve bilimsel gelişme ve ilerlemeler bir sonraki kuşağa dil vasıtasıyla aktarılır. Dil bir halkı ya da topluluğu birleştiren, ortak hedeflere yönelten ve sosyal olarak yeniden üreten bir kültürel miras ve tarihsel bir zenginlik kaynağıdır. Ayrıca uzun bir dönem içinde şekillenen sosyal bir kurumdur.

Dil, insanlara hizmet eder; ancak insanların arzularına bağılı değildir. İnsanlar dili istedikleri biçime sokamaz, ona değişik şekil veremez. Her insan dilin kurallarına dikkat etmeye, onun doğasına uymaya, onun kanunlarına boyun eğmeye mecburdur. Dil kuralları, dilin kuruluşunu ve yapısının şeklini gösterir. Bu kurallar, bir milletin dil zevkinin, dil anlayışının, kendine özgü dil tutumunun, kendi dil dünyasının ve düşünçesinin yarattığı formüllerdir.

Milletlerin, kavimlerin ayrı ayrı dillerinin olması, düşünce tarzlarının, kulaklarının, zevk ve eğilimlerinin farklılığındandır. Her millet, kâinatı kendisine göre seslendirmiş, aynı eşyaya farklı seslerle karşılık bulmuştur. Dili meydana getiren gizli anlaşmaların ne zaman ve nasıl olduğu bilinmemektedir. Dilin doğuşunda ve kelimelerin ilk oluşumunda doğadaki sesleri taklit etmenin önemli bir yeri olduğu düşünülmektedir.

2. Dil-Kültür İlişkisi:

Dil ile insanların kültürleri arasında derin ve güçlü bağlar, ilişkiler mevcuttur. İnsanların kültürleri, yaşam tarzları, uğraş alanları, ekonomik faaliyetleri dillerini etkiler. Dil, kültürü oluşturan ana öğelerden biridir. Kültür; tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan değerlerin tamamıdır. Bu değerler toplumdan topluma farklılık gösterir. Dil ile kültür içiçedir. Kültürün nesilden nesile aktarılmasını ve öğrenilmesini dil sağlar. Dil olmadan kültürel öğeler oluşmaz. Dil, ulusların varoluşunda, yaşamlarını sürdürmelerinde önemli bir öğedir. Dili önemsemeyen milletler, tarih sahnesinden silinmiştir.

Kültür, öğrenilip aktarılması gereken tarihsel ve toplumsal bir mirastır. Bu miras dil ile öğrenilir ve gelecek nesillere aktarılır. Uluslar, kendi toplumsal ihtiyaçlarına göre sözcük üretir

⁵ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 11.

ve ulusal diller toplumca önemsenen alanlarda gelişir. Bingöl yöresinde konuşulan Zazacada hayvancılığa ve tarıma ait kelimelerin çokluğu halkının yaşamının ve kültürel ihtiyaçlarının bir sonucudur.

Toplum, gelişimini dile borçludur. Dil, toplumsal yaşamın bir ürünüdür. "Toplumsal alandaki her şey dilde anlatım bulduğu için onu sürekli değişken kılmaktadır. 'Evrende değişmeyen tek şey her şeyin değiştiğidir.' kuralı toplum ve dil ilişkisinde geçerliliğini sürdürmektedir." ⁶

Dil kendisini kullanan toplumun özelliklerini taşır. Bundan dolayı bir dilin yok olması aynı zamanda bir kültürün bir toplumun da yok olması demektir. Ne yazık ki günümüzde dünyada binlerce dil yok olma tehlikesi altındadır. "UNESCO 21 Şubat 2002 tarihinde yayınladığı Dünya Dilleri Atlası' nda dünyada konuşulan 6000 dilin yarısının yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu belirtmiştir."⁷

Dilin toplumsal yönüyle, bireysel yönünü ayırmak gerekir. Dilin bireysel olan yanı, kişinin çeşitli özelliklerine, kültürel durumuna, düşünme yeteneğine, ruh yapısına ve ruhsal durumuna göre, insandan insana değişir. Dolayısıyla bu da karşımıza anadilin önemini getirir. "Anadil, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla güçlü bağlarını oluşturan dildir."⁸ Bir toplumu ulus yapan önemli etkenlerden birisi anadildir.

Bingöl yöresinde yaşayan halkın kendine özgü bir kültürü vardır ve bu kültürünü geçmişten günümüze getirmeyi başarmıştır. Coğrafi konum, iklim şartları, geçim kaynakları, uğraş alanları, dilleri, örf, adet, gelenek ve göreneklere bu kendine has kültürü oluşturan temel etmenlerdir. Bu kültürü oluşturan temel etmenler birbirlerini etkilemiş ve tamamlamışlardır. Bingöl yöresinde yoğun konuşulan dil olan Zazacada, Bingöl ve Zazaların kültürlerine ait kelimeler yoğun olarak kullanılmaktadır. Özellikle akrabalık, tarım, hayvancılık kavramları çokça karşımıza çıkmaktadır. Bu da yöre halkının kültüründeki etmenlere işaret etmektedir. Yörede olmayan, kullanılmayan veya yetiştirilmeyen kavramların Zazaca karşılıkları çok az veya hiç yoktur.

⁶ İmer, Kamile, *Dil ve Toplum*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 9

⁷ Dünya Dilleri Atlası, 2002.

⁸ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 81.

3. Zazaca:

Zazalar, daha çok Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan ve Zazaca konuşan halktır. Zazalar geçimini tarım ve hayvancılık gibi doğal koşullara bağlı ekonomik faaliyetler içinde gerçekleştirirler. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinin yüksek kesimlerinde yaylacılık faaliyetleri (mera) ile ahır hayvancılığı gelişmiş bunun yanında arıcılık faaliyetleri özellikle yüksek dağlık kesimlerde yapılmaktadır. Zazaların yaşamış oldukları bölgelerde gerek kırsal kesimlerde gerekse şehirlerde hayvancılık faaliyetleri yoğun olarak yapılmaktadır. Sebebi ise bölgenin arazi şartları, ulaşım ve göçlerdir. Bölgede hayvancılık faaliyetleri genelde ilkel ve geleneksel usullere göre yapılmaktadır ve bu gelenek ile ekonomik faaliyetler birleşip Zazalar'da kültür ile içiçe bir manevi değer oluşturmuştur. Deyim, atasözü, terim vb. birçok konuda hayvancılığın yoğun etkileri görülmektedir. Bu da ekonomi ile kültürün bir arada harmanlanıp farklı ve bir o kadar da çok boyutlu bir söz varlığı ortaya çıkarmıştır.

Zazaca, Zazalar tarafından konuşulan, coğrafya bakımından Türkiye'nin doğusunda ve Kürtçe'nin konuşulduğu bölgenin kuzeybatı sınırlarında Palu, Elazığ, Bingöl, Siverek, Erzincan ve Varto'dan oluşan üçgende ve Bitlis'in batısında Mutki civarındaki köylerde konuşulan dildir. Zazaca, dil bilimi bakımından Hint-Avrupa dil ailesine mensup İran dillerinin Kuzeybatı İran koluna bağlı bir dildir.⁹

Zazaca yöreden yöreye farklı isimlerle anılır. Kırdki, Kırdı, Kıрманcki, Dımılki, Dımılı, Zazaki şeklinde isimlendirilir. Zazaların kökeninin nereye dayandığı konusundaki tartışmalar Zazaca üzerinde de yapılmış ve yapılmaktadır. Bu noktada farklı fikirler karşımıza çıkmaktadır. Zazaca üzerine ilk araştırmaları 1856 yılında Rus dilbilimcisi Peter Lerch yapmış, Zazaca'yı Kürtçe'nin bir lehçesi olarak değerlendirmiş ve Zazaca birçok derleme yapmıştır.¹⁰

Zazaca'nın ayrı bir dil olduğunu savunan Alman dilbilimcisi Oskar Mann'dır. 1905-1906'da Zazaca üzerinde bazı araştırmalar yaptı, ölümünden sonra yarım bıraktığı çalışmalarını 1932'de Karl Hadank kitaplaştırdı ve Zazaca'yı Kürtçe'nin dışında sınıflandırdı.¹¹

⁹Düzgün, Mustafa, *Torey ve Adeté Dersimi*, Berhem, Stockholm, 1988, s. 37

¹⁰Lerch, Peter J.A., *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band I.St.Petersburg, 1857

¹¹Mann, Oskar, - Hadank, Karl, *Die Mundarten Zaza, hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Leipzig, 1932

Zazaların kendi ürettikleri ilk yazılı kaynaklar Ehmedé Xasi'nin 1899 yılında Diyarbakır'da ve Osman Efendiyo Babij'in 1933'te Şam'da yayımlanan mevlitleridir. Günümüzde ise Zazaca üzerinde birçok araştırma ve incelemeler yapılmakta olup birçok kitap yayınlanmıştır. Zazaca birkaç gazete ve dergi sürekli olarak yayınlanmaktadır ve bazı televizyon kanallarında Zazaca yayınlar yapılmaktadır ve Zazaca bazı okullarda seçmeli ders olarak okutulmaktadır, bazı üniversitelerde lisans ve yüksek lisans seviyelerinde Zaza Dili ve Edebiyatı Bölümleri açılmıştır.

Zazaca Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Palu, Maden, Arıcak, Sivrice, Karakoçan, Kovancılar ilçeleri, Diyarbakır ve Lice, Dicle, Çermik, Çüngüş, Piran, Hazro, Hani, Eğil, Kulp, Ergani ilçeleri, Sivas'ın Zara, İmranlı, Suşehri, Ulaş, Kangal, Hafik, Divriği ve Gürün ilçeleri, Erzurum'un Hınıs, Aşkale, Tekman ve Çat ilçelerinin bazı köyleri, Erzincan, Pülümür, Refahiye, Tercan ve Kemah ilçelerinin bazı köyleri, Muş'un Varto ilçesi, Urfa'nın Siverek ilçesi, Adıyaman'ın Gerger ilçesi, Bitlis'in Mutki ve Tatvan, Batman'ın Sason ilçesi, Malatya'nın Pütürge ve Arguvan ilçelerinin bazı köyleri, Gümüşhane'nin Kelkit ve Şiraz ilçeleri, Kayseri'nin Sarız ilçesi, Ardahan'ın bazı köyleri, Kars'ın bazı köyleri ve Aksaray'ın birkaç köyünde Zazaca konuşulur.

4. Zazaca Sözlükler:

Sözlük; bir dilin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılan sözcüklerini, terimlerini ve kalıp kullanımlarını alfabetik düzen içinde, tanımları, örnek tümceleri, söylenişleri, kökenleri, dilbilgisi kategoriler, eşanlamlıları, karşıt anlamlıları, bir başka dildeki karşıtlarıyla veren yapıtlardır.¹²

Zazaca alanındaki ilk sözlük 1987 tarihinde hazırlandı. 1987'den günümüze (2011) kadar tam 17 tane Zazaca sözlük yayımlandı. Bu sözlüklerin çoğunluğu, Zazaca-Türkçe veya Türkçe-Zazaca şeklinde basıldı. İlk sözlük 1987 tarihinde Malmisanj tarafından hazırlandı. Zazaca alanında hazırlanan sözlüklerin hepsi iki dili veya daha fazla dilin karşılaştırılması şeklinde hazırlanmışlardır. Zazaca alanında hazırlanan on yedi sözlüğün hazırlanış biçimi şu şekildedir: Yedi tanesi Zazaca-Türkçe olarak hazırlandı. Dört tanesi Türkçe-Zazaca şeklinde basıldı. İki tanesi Zazaca-Kürtçe olarak yayımlandı. Bir tanesi hem Zazaca-Tükçe hem de

¹² Bingöl, Zekeriya, 'Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma', İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, 2006, s.198

Türkçe-Zazaca bir arada olarak basıldı. Bu sözlüklerden bir tanesi deyimler sözlüğü oluştururken; iki tanesi ise çok dili olarak hazırlandı.¹³

Zazaca sözlükler üzerine yaptığımız incelemelerden 19 adet Zazaca sözlüğe ulaştık ve bunlardan faydalanmaya çalıştık. Bazı sözlüklerin birkaç baskısı yapılırken bazılarının ise bir kez basımı yapılmıştır. Aynı kişilerin birden fazla sözlük çalışmasını tespit ettik. Ayrıca birkaç internet sitesinde online Zazaca sözlükler yüklenmiştir. Ulaştığımız Zazaca sözlüklere ait bazı bilgilere aşağıda yer verdik.

4.1. Zazaca-Türkçe Sözlük (Ferhengé Dımilkî-Tırkî) (Malmisanij)

Malmisanij tarafından hazırlanmış ve 1987 yılında Jina Nu Yayınları'ndan çıkmıştır. 431 sayfadan oluşur. Giriş bölümünde önsöz ve sözlükle ilgili açıklamalar bulunmaktadır, bu bölümler Zazaca ve Türkçe yazılmıştır. Kelime hazinesi bakımından oldukça zengin bir sözlüktür. Uppsala'dan yayınlanmıştır.

Zazaca alanında bilinen ilk sözlüktür.¹⁴

4.2. Ferheng Kurdî-Tırkî (Zazakî) (Munzur Çem)

Munzur Çem tarafından hazırlanmış ve 1994 yılında Stockholm'da basılmıştır. 589 sayfadan oluşur, önsöz bölümü mevcut olup bu bölüm hem Zazaca hem de Türkçe yazılmıştır.

Zaza dilinde ikinci sözlük olarak bilinir.¹⁵

4.3. Ferhengeké Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî (Malmisanij)

Malmisanij tarafından hazırlanmış olup 1997'de Stockholm'da basılmıştır.

Malmisanij'in hazırladığı dördüncü eser olarak bilinmektedir.¹⁶

4.4. Zazaca-Türkçe Sözlük (Mesut Özcan)

Mesut Özcan tarafından hazırlanmış ve 1997'de Kaynak Yayınları'nda çıkmıştır. 240 sayfadan oluşur.

¹³ Varol, Murat, 'Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları', I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011. s.351-355

¹⁴a.g.e. s.355

¹⁵a.g.e. s.355

¹⁶a.g.e. s.356

Mehmet Bedri Gültekin bu sözlüğün önsözü yazılmış ve ayrıca 14 sayfalık bir dilbilgisi bölümünü de eklemiştir. İstanbul'da yayınlanmıştır.

4.5. Zazakî-Tirkî, Tirkî-Zazakî Ferheng (Turan Erdem-Orhan Erdem)

İlk baskısını Turan Erdem hazırlamış ve 1997'de Doz Yayınları'nda basılmıştır. Bu ilk baskı 222 sayfa olup önsözünü Ahmet Zeki Okçuoğlu ve Turan Erdem ayrı ayrı yazmışlar. İkinci baskısı ise Turan Erdem ve Orhan Erdem beraber yazmışlar, önsözünü Turan Erdem yazmıştır. Arya Yayınları'ndan çıkan bu ikinci baskı 440 sayfadan oluşur. Bu sözlük iki dili olup hem Zazaca-Türkçe hem de Türkçe-Zazaca olarak hazırlanmıştır. Önsözden sonra kullanılma kısaltmalara, sayılara, ay ve gün isimlerine yer vermiştir. İstanbul'da yayınlanmıştır.

4.6. Zazaca-Türkçe Sözlük (Harun Turgut)

Harun Turgut tarafından hazırlanmış ve 2001 ile 2006 yıllarında iki baskı olarak Tij Yayınları'dan çıkmıştır. İlk baskısı 336 sayfa iken ikinci baskısı 403 sayfadır. Birinci baskıda önsöz yok, ikinci baskıda kısa bir önsöz mevcuttur. İstanbul'da yayınlanmıştır.

4.7. Ferhengé Kırmanckî (Zazakî)-Tirkî, Kırmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük (Vate Çalışma Grubu)

Vate Çalışma Grubu (Gruba Xebate ya Vateyi) tarafından hazırlanmış (Basıma hazırlayanlar: Malmisanij, Mehmet Uzun, İhsan Espar) ve şimdiye kadar üç kez basılmıştır. İlk baskısı 2001 yılında Avesta Yayınları'ndan, ikinci baskısı 2004 ve üçüncü baskısı da 2009 yıllarında yapılmış ve Vate Yayınevi'nden (Weşanxaneyé Vateyi) çıkmıştır. 624 sayfadan oluşur ve önsözde Vate Grubu'ndaki yazarlardan ve çalışmalarından bahsedilmiş, sonrasında sözlük ile ilgili bilgiler verilmiştir. Sözlük İstanbul'da yayınlanmıştır.

4.8. Ferheng- Vajname (Seid Verroj-Abdurrahman Uçaman)

Seid Verroj ve Abdurrahman Uçaman tarafından hazırlanmış ve 2002 yılında War Yayınları'dan çıkmıştır. Diğer Zazaca sözlüklerden farklı olup bir kelimenin Kurmanci, Hewramani, Zazaki ve Senendaji karşılıklarını vermiştir. Önsözü Kumanci ve Zazaki olarak yazılmıştır. İstanbul'da yayınlanmıştır.

4.9. Ferheng: Kurmancî-Dımılî (Kurmancî-Zazaca Sözlük) (Seid Verroj)

Seid Verroj tarafından hazırlanmış, 2003 yılında War Yayınları'ndan çıkmıştır. Basım yeri İstanbul olup Zazaca-Kurmanci sözlüktür.

4.10. Zazaca-Türkçe Sözlük (Mehmet Aydar)

Mehmet Aydar tarafından hazırlanmış ve 2003 yılında Doruk Yayınları'ndan çıkmıştır. 440 sayfadan oluşmaktadır. Sunuş bölümü Türkçe ve Zazaca olarak yazılmıştır. Sunuş bölümünde Zazalar ve Zazaca hakkında bazı bilgiler verilmiştir. İstanbul'dan yayınlanmıştır.

4.11. Türkçe- Dersimce (Kırmanckî-Dımilkî-Sobé) Sözlük (Hüseyin Çakmak)

Hüseyin Çakmak tarafından hazırlanmış ve 2004 yılında Kalan Yayınları tarafından basılmıştır. Giriş bölümü mevcut olup bu bölümde bazı dilbilgisi kurallarına yer verilmiştir. Dersim bölgesinde konuşulan dile göre hazırlanmıştır. Ankara'dan yayınlanmıştır.

4.12. Ferhengé İdyomané Kurdkî (Kırmanckî-Zazakî) (Roşan Lezgin)

Roşan Lezgin tarafından hazırlanmış ve 2005 yılında Vate Yayınları'ndan çıkmıştır. 210 sayfadan oluşur. Önsözü yazılmıştır. Zazaca deyimlerin sözlüğüdür. İstanbul'dan yayınlanmıştır.

Şimdiye kadar Zazaca olarak hazırlanmış ilk deyimler sözlüğüdür.¹⁷

4.13. Zazaca-Türkçe Sözlük (Musa Canpolat)

Musa Canpolat tarafından hazırlanmış ve 2006 yılında Can Matbaacılık tarafından basılmıştır. 922 sayfada oluşur ve giriş bölümü mevcuttur. İstanbul'dan yayınlanmıştır.

4.14. Türkçe-Zazaca Sözlük (Harun Turgut)

Harun Turgut tarafından hazırlanmış ikinci sözlüktür. 2008 yılında Do Yayınları'ndan çıkmıştır. 410 sayfadan oluşur. Önsöze yer verilmemiş, sözlüğün girişinde bazı açıklamalara ve Jacobson'a ait Zazaca alfabeye yer verilmiştir. İstanbul'dan yayınlanmıştır.

¹⁷ Varol, Murat, 'Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları', I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011. s.359

4.15. Kirmanckî (Zazakî)-Kurmanckî; Kumancî-Kirmanckî (Zazakî) Ferheng (Çeko Kocadağ)

Çeko Kocadağ tarafından hazırlanmış ve 2010 yılında Weşanén Komkar'dan çıkmıştır. 1075 sayfadan oluşur. Zazaca-Kürtçe ve Kürtçe-Zazaca olmak üzere iki dili olarak hazırlanmıştır. Berlin'den yayınlanmıştır.

Zazaca-Kürtçe şeklinde hazırlanmış tek eserdir.¹⁸

4.16. Türkçe-Zazaca Sözlük (Ali Ekici)

Ali Ekici tarafından hazırlanmış ve 2010 yılında Kardelen Yayıncılık'tan çıkmıştır. 223 sayfadan oluşur, önsözü olmayıp giriş bölümünde dilbilgisinden bahsetmektedir. İstanbul'dan yayınlanmıştır.

4.17. Zazaca-Türkçe Sözlük (Rosan Hayig-Brigitte Werner)

Rosan Hayig ve Brigitte Werner tarafından hazırlanmıştır. 2012 yılında İstanbul'da Tij Yayınları'ndan çıkmıştır. 448 sayfadan oluşmaktadır.

4.18. Türkçe-Zazaca Sözlük (Roşan Lezgin)

Roşan Lezgin tarafından hazırlanmıştır. 2013 yılında Diyarbakır'da Rosna Yayıncılık tarafından basılmıştır. 358 sayfa ve 9021 maddeden oluşmaktadır.

4.19. Türkçe-Zazaca Sözlük (Vate Çalışma Grubu)

Vate Çalışma Grubu tarafından hazırlanılmış ve 2011 yılında İstanbul'da Vate Yayınları'ndan çıkmıştır. 238 sayfadan oluşmaktadır.

5. Bingöl'ün Sosyo-Ekonomik Durumu:

Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Bingöl ilinin geçmişi M.Ö. 2000 yıllarına dayanır. Yerçekilleri, iklim koşulları, ekonomik getirileri ve doğal güzelliklerinden dolayı birçok medeniyetin egemenliği altına girmiştir. Bingöl'e sahip olan uygarlıklar daha Bingöl'ün coğrafyasından faydalanmışlardır ve Bingöl'ü yayla olarak kullanmışlardır. Tarım

¹⁸ Varol, Murat, 'Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları', I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011. s.360

ve hayvancılık için oldukça verimli bir coğrafyadır. Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde, Bingöl dağlarını ve Bingöl yaylalarını çokça över.

Bingöl ilinin yüzölçümü 8.253 km olup, toplam nüfusu 255.395'dir. Bingöl ili sosyo-ekonomik olarak pek gelişmemiş olup sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi olarak 26 bölge içinde 20. Bölgede yer almaktadır ve bölgenin sonuncu sırasındadır. Bingöl'de kişi başına düşen GSYİH, Türkiye ortalamasının altındadır.

Bingöl ekonomisi, diğer sektörlerin pek gelişmemeleri sebebiyle hayvancılık, tarım ve ormancılığa dayanır. Bingöl nüfusunun % 85'i bu dallarda çalışmaktadır.

Bingöl'de hayvancılıktan sonra en çok uğraşılan sosyo-ekonomik alan tarım sektörüdür. Ancak Bingöl arazisinin engebeli ve dağlık oluşu tarım alanlarını azaltmıştır, bu da tarımın gelişmesini engellemektedir. Bingöl'ün toplam yüzölçümü 8.253 km kare olup bu araziden 59.140 hektar tarım arazisidir. Sulanabilir tarım arazisi 47.300 hektar olup bu araziden 27.300 hektarı sulanmaktadır. Bingöl'de en çok buğday, patates ve şekerpancarı üretilmektedir.

Sanayi sektörü pek gelişmemiştir. Bingöl'de bir Organize Sanayi Bölgesi bulunmakta olup bu organize sanayi bölgesinde 281 işyeri var ve 1.124 kişi de istihdam edilmektedir. Bunun yanında un ve unlu mamuller, süt ve süt ürünleri ve bal üretim tesisleri bulunmaktadır.

Toptan ve perakende ticaret, ulaştırma, depolama ve haberleşme ile otelcilik, lokantacılık ve kahvehanecilik yaygın olup Bingöl halkı için önemli istihdam sektörleridir. Gıda, yem ve yapı elemanları sektörleri işlektir. Sağlık, hayvancılık ve araç bakım-onarımı önemli istihdam alanlarıdır.

Bingöl'ün ülke içi ve ülke dışına ihracatı çok düşüktür. Bingöl ili ihracat bakımından Türkiye'de 77. sırada bulunmaktadır.

Enerji, sağlık ve eğitim alanlarında kamu yatırımı vardır. Birçok sağlık ve eğitim kuruluşu mevcut olup buralarda birçok kişi istihdam edilmiştir. Bunlar da Bingöl sosyo-ekonomik durumuna etki etmektedirler. Son yıllarda açılan Bingöl Üniversitesi, bünyesinde birçok çalışan ve öğrenci barındırmakta olup ilin ekonomisine katkı sunmaktadır. Aynı zamanda ilin sosyal ve kültürel yapısına da etkileri vardır.

Bingöl ili, DAP (Doğu Anadolu Projesi) içinde yer almaktadır, Fırat Kalkınma Ajansı da Bingöl'de faaliyet göstermektedir. Hazırlanan projelerle Bingöl'e katkılar sunulmaktadır.

Madencilik, Bingöl'de yapılmakta olup bazı madenler çıkarılmakta, işletilmekte ve ihracatı yapılmaktadır.

Halen (2015) devam etmekte olan Bingöl'ün alt yapı ve üst yapı çalışmaları ve çevre düzenleme çalışmaları şehri güzelleştirirken aynı zamanda istihdam da yaratmaktadır.

Su, kanalizasyon, elektrik, telefon, internet, iletişim ve ulaşım hizmetleri istenilen seviyede olmayıp geliştirme ve düzeltme çalışmaları sürmektedir.

Kamu çalışanları ve bankacılık bir il için önemli sektörlerdir. Bingöl'de memur sayısı az olmayıp son yıllarda Bingöl'de banka sayısı artmıştır. Bunlar Bingöl'ün sosyo-ekonomik hayatına etki etmektedir.

Bingöl'de turistik faaliyetler yapılabilecek yerler mevcut olmasına rağmen turizm gelişmemiştir ve Bingöl'e gelen turist sayısı oldukça azdır. Bingöl'e gelen yabancı turist sayısı yok denilecek kadar azdır. Yüzenada, Güneşin Doğuşu, Yolçatı Kayak Tesisleri, Kös Kaplıcaları, Peri Suyu, Çır Şelalesi, Atapark, Sebitaris, Kıralkızı, Kiği Kaleleri gibi turistik yerleri ziyaret eden insan sayısı oldukça azdır.

Bütün bunlardan vardığımız sonuca göre Bingöl'ün sosyo-ekonomik durumu istenilen seviyede olmadığıdır. Bu seviyeyi yükseltmek için çalışmalar yapılmalı ve projeler hazırlanmalıdır.

Bingöl'ün sosyo-ekonomik durumu Bingöl'ün her alanına siyasi, sosyal, kültürel, dil alanlarına etki etmektedir. Bu durum Bingöl'de yoğun konuşulan Zazaca'ya etki ederek derin izler bırakmıştır. Bu konularla ilgili hemen hemen bütün kelimelerin Zazaca karşılığı bulunmakta olup halk tarafından kullanılmaktadır. Bu da Zazaca'yı zenginleştirmektedir.

6. Bingöl'de Hayvancılık:

Hayvancılık; evcil ve çiftliklerde faydalanılan hayvanların yetiştirilmesi ve üretilmesidir. Hayvanların et, süt, yumurta, yün, deri, postlarından faydalanmak için insanlar hayvan yetiştirirler. Ayrıca hayvanların gücünden de yararlanılır. İnsanın hem kendi besin, giyim maddelerini sağlaması hem de koşu, binek, yük hayvanı elde etmesi bakımından hayvancılık asırlardır insanlar için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. İnsanın özellikle besin

kaynağı olarak kullandıkları arasında sığır, koyun, kümes hayvanları dünya ticaretinde önemli yer tutmaktadır.

Hayvanlardan elde edilen süttten; peynir, tereyağı, yoğurt ve süttozu gibi mamuller de yapılmaktadır. Türkiye'nin tabiat ve iklim şartları bakımından hayvancılığa elverişli olduğu söylenebilir. Bu arada bölgeler göz önüne alınacak olursa Doğu Anadolu Bölgesi geniş otlaklarıyla hayvancılığın en yaygın olduğu kesimdir. Bu bölgede daha çok koyun ve sığır yetiştirilir.

Tarımda üretim değerinin önemli bölümünü meydana getiren hayvancılık, yurt ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunun bütün milli gelir içindeki payı az değildir. Ekonomik ve tarım alanındaki gelişme ile birlikte hayvani üretimin tarım sektörü içindeki payı giderek artmaktadır. Türkiye'nin konumu ve değişik ekolojik yöreleri hayvancılığa elverişli olup, ülke harekete geçirilmemiş büyük bir potansiyele sahip bulunmaktadır. Hayvancılık alanında sayı bakımından zengin ve çeşitli hayvan varlığı bulunmaktadır, ama bunların içinde soyları iyileştirilememiş, düşük verimli yerli ırklar çoğunluktadır. Öte yandan bulaşıcı ve salgın hastalıkların tehdidi, çayır ve mer'aların tarıma açılmış olması, yem bitkileri üretiminin yetersizliği ve yem açığının bulunması bu kesimin başlıca problemleri olarak dikkati çekmektedir.

Bingöl, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölgesinde 40-41,5 boylamları ile 38,5-39,5 kuzey enlemleri arasında yer alır. Doğusunda Muş, batısında Elazığ ve Tunceli, kuzeyinde Erzurum, kuzeybatısında Erzincan ve güneyinde Diyarbakır yer alır. Yüksek ve dağlık bir yapıya sahip olan Bingöl, iklim ve bitki örtüsü bakımından Doğu ve Güneydoğu arası geçit bölge özelliği taşır ve karasal iklim egemendir. İl sınırları içinde arazi oldukça engebeli ve yüksektir. Dağlar çok geniş bir alan kaplayıp, ortalama denizden yüksekliği 1250 metreyi aşar. Bu dağlar arasında yüzölçümü yaklaşık 80 km² ve rakımı 1150 metre olan Bingöl Ovası ile Genç, Karlıova ve Sancak ovaları gibi küçük ovalar vardır. Toplam 8.253 km² yüzölçümünün % 27,49' u orman, % 10,09' u ağaçlandırılması gereken saha , % 7,17' si tarım arazisi, % 50,21' i mera, % 2,19' u çayır ve % 2,85' i diğer alanlardan oluşmaktadır.¹⁹

Mera ve çayır alanın fazla olması hayvancılık potansiyelini artırmıştır ve Bingöl'de ekonomik kaynaklar arasında hayvancılık daha fazla yer kaplamaktadır. Aynı zamanda

¹⁹ Bingöl Tarım, Gıda ve Hayvancılık Müdürlüğünün verileri, 2014.

Bingöl'de sanayi sektörünün yeterince gelişmemesinden dolayı Bingöl ekonomisinde hayvancılık ön plana çıkmıştır.

TUİK verilerine göre Bingöl'de köylerin %78'i hayvancılıkla geçinir, sığır, koyun ve keçi beslerler. Bingöl'de yapılan hayvancılığın çoğu çayır ve meraya dayalıdır. Bunun yanında besi hayvancılığı da yapılmaktadır.

Bingöl'de büyükbaş ve küçük hayvancılığı yanında tavukçuluk, arıcılık ve balıkçılık da yapılmaktadır ve Bingöl ekonomisine katkı sunmaktadır.

Et ve yumurta için yapılan tavukçulukta yumurta tavukçuluğu, et tavukçuluğundan daha fazla yapılmaktadır.

Bingöl'de arıcılık önemli bir yere sahip olup birçok kişi arıcılık ile uğraşmakta ve bal üretimi oldukça yaygındır. Bingöl'de üretilen Bingöl balı, ülkede hatta dünyada bilinen bal olup oldukça iyi bir piyasası vardır. Bingöl iklimi ve bitki örtüsü arıcılığa elverişlidir, ancak kışların soğuk ve karlı geçmesi sebebiyle gezici arıcılık yapmaktadır ve kışın genellikle arılar daha sıcak olan yerlere, batıya, Akdeniz ve Ege bölgelerine götürülmektedir. Bal ve bal mumu üretimi Bingöl ekonomisi için önemli bir değerdir.

Bingöl'deki akarsular, göller, dereler, göllet ve barajların varlığı sebebiyle balıkçılık yapılmaktadır ve Bingöl halkı için önemli bir ekonomik getiridir. Bingöl'de birçok balık türü yetişmektedir, bunun yanında balık tesisleri kurularak buralarda da balıklar yetiştirilmektedir. Bingöl zengin tatlı su kaynaklarına sahiptir. Peri Suyu, Murat Nehri, göller ve barajlarda balık avcılığı yapılır ve Bingöl'de iki adet balık üretim çiftliği bulunmaktadır. Bingöl yer altı ve yerüstü kaynaklarının toplamı; 9884.6 hm³' dür. Gayt ve Özlüce barajları 65 km² yüzey alanlarına sahipler. Avcılıkla elde edilen yıllık toplam balık miktarı 54 ton'dur. En çok aynalısan ve sonrasında siraz balıkları avlanılır. Balık yetiştirme tesislerinde sadece alabalık yetiştirilir.

Sonuç olarak Bingöl ilinde hayvancılık, Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde olduğu gibi çayır meraya dayalı ve büyük oranda verimi az yerli ırklarla yapılmaktadır. Hayvansal üretim yapan kuruluşlar örgütlü bir yapıda değildir. Bu durum hem üretim girdileri hem de pazarlama açısından dezavantaj oluşturmaktadır.

Bingöl'deki hayvancılıkla ilgili kuruluşlar mevcuttur. İlimizde Bingöl İli Arı Yetiştiricileri Birliği kurulmuş olup, halen 625 üyesi mevcuttur, üye kayıt işlemleri ve birlik

faaliyetleri İl Müdürlüğü kontrolünde devam etmektedir. İl Müdürlüğüne ait Düzağaç kampüsünde faaliyetlerine devam etmektedir.

2007 Yılı nisan ayında Bingöl İli Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği kurulmuştur. Üye sayısı 35 olup üye çalışmalarına başlamıştır. Ayrıca Bakanlıkça uygulanan Ön Soy Kütüğü ve Soy Kütüğü çalışmalarını yapma görevi 2008 yılından itibaren protokolle Birliğe devredilmiştir. İl Müdürlüğünde 294 personel Birlikte görevlendirilmiştir. Birlik faaliyetleri İl Müdürlüğü kontrolünde devam etmektedir. İl Müdürlüğüne ait Düzağaç kampüsünde faaliyetlerine devam etmektedir

2007 Mayıs ayında Koyun-Keçi Yetiştiricileri Birliği Kurulmuş olup; halen 321 üyesi mevcuttur. Üye kayıt işlemleri ve Birlik faaliyetleri İl Müdürlüğü kontrolünde devam etmektedir.

Hayvancılık sektörü Bingöl'de gelişmiş olup Bingöl'ün diline, sosyo-ekonomik durumuna, kültürüne etki etmiştir. Hayvancılık Bingöl'de yoğun konuşulan Zazaca'ya etki etmiştir. Hayvancılık kavramlarından birçoğunun Zazaca karşılığı olup halk tarafından kullanılmaktadır.

Zacaca'nın unutulup yok olmasını engellemek, Bingöl ve Zazalar için önemli bir uğraş olan hayvancılık kavramlarını incelemek, araştırmak ve kayıt altına almak için bir tez çalışması yaptık ve adını da 'Bingöl Yöresinde Konuşulan Zazaca Hayvancılık Kavramları' diye tespit ettik. Çalışmalarımızı da buna göre yaptık. Çalışmamızın sonucunda ortaya çıkacak bilgilerden araştırmacıların ve konuya ilgi duyanların yararlanacağını öngörüyoruz.

Bu çalışmada ana hedefimiz; Bingöl yöresinde konuşulan Zazaca'daki hayvancılık kavramlarını tespit etmek, araştırmak, incelemek ve yazılı hale getirmektir. Böylece yok olmakla karşı karşıya kalan Zazaca'nın varolmasına katkı sunacağımıza inanıyoruz. Çünkü UNESCO'nun 21 Şubat 2002 tarihinde yayınladığı Dünya Dilleri Atlası'na göre Zazaca, 'Güvensiz Durumda Olan Diller' kategorisinde yer alıyor ve yokolmayla karşı karşıyadır. Tezimiz ile ilgili yaptığımız incelemelerden bugüne kadar Zazaca'da hayvancılık kavramları ile ilgili ciddi bir çalışmanın yapılmadığını ve herhangi bir yazılı eserin bulunmadığını tespit ettik. Hazırlanan Zazaca sözlüklerde hayvancılıkla ilgili az kavrama rastladık.

Çalışma planımızı şöyle hazırladık: Önce tezimizin konusunu ve seçtiğimiz tezin sonucunda nasıl bulguların ortaya çıkabileceğini tespit ettikve tezimizin adını belirledik. Tezimizi bölümlere ve bölümleri de alt kategorilere bölerek çalışma konularımızı netleştirdik. Buna dayanarak çalışma planımızı ve yöntemimizi belirledik. Buna göre önce bilgilere nasıl ulaşacağımızı kararlaştırdık. Bingöl’de hayvancılıkla uğraşanlarla, çobanlarla, arıcılık, balıkçılık ve yaylacılık faaliyetlerini yürütenlerle, hayvan ticaretini yapanlarla birebir görüşmeler yaptık ve onlardan konumuz ile ilgili bilgileri topladık, elde ettiğimiz bilgileri Zazaca ve Türkçe karşılıklarını yazdık. Halk arasında kullanılan bazı kavramların bölgeden bölgeye, ilçelere ve köylere göre farklılıklarını tespit ettik ve hepsini yazdık.

Konumuz ilgili Zazaca-Türkçe yazılan birçok sözlük taramasını yaparak hayvancılıkla ilgili kavramları tespit ettik ve Bingöl yöresindeki Zazaca’ya uygun olanları tezimize dâhil ettik. Yöntem olarak ençok hayvancılıkla uğraşanlarla görüşmeyi tercih ettik ve birçok faydasını gördük. Konumuz ile ilgili yazılan bazı yazı ve makalelerden de yararlandık. Halk arasında çok kullanılan Zazaca’daki hayvancılıkla ilgili atasözleri, deyimler, terimleri yine bölge halkından aldık, Bingöl’de Zazaca anlatılan fabl örneklerinden birkaç tanesini yine özellikle yaşlı insanlardan dinledik, yazdık ve tezimize dâhil ettik. Bütün bunları yaparken doğal olarak çeşitli zorluklarla karşılaştık. Yazılı kaynakların olmayışı, kavramların bölgeden bölgeye bazı farklılıklar göstermeleri, bazı kavramların hayvancılıkla uğraşanların azalmasıyla birlikte kullanılmayışları ve unutulmaları, bazı kavramların orjinalliklerini kaybedip Türkçeleşmeleri, bazı kavramların Zazaca karşılıklarının olmayışı karşımıza çıkan önemli zorluklar ve sorunlardır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Çalışmamızın Giriş kısmında dil, dil ile kültür ilişkisi, Zazalar, Zazaca, hayvancılık, Bingöl’ün sosyo-ekonomik durumu, Bingöl’de hayvacılık, çalışmamızın amaç, kapsam ve çalışma yöntemimizi açıklayarak bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölüm’de temel hayvancılık kavramalarına yer verdik. Hayvanları kısımlara ayırarak isimlerini, yaşlarına ve eril-dişil durumlarına göre değişen isimlerini, hayvancılıkla ilgili alet, araç ve eşyaların isimlerini, Çoban, çobanlık, sürü, besleme, sağma kavramlarını, hayvanların barındıkları yerlerin isimlerini, hayvansal ürünlerin kavramlarını, hayvan hastalıklarının isimlerini, hayvanların üreme, doğum ve ölümleri ile ilgili kavramlarını, avcılık, balıkçılık, arıcılık ve yaylacılık kavramlarını inceledik, Zazaca ve Türkçe karşılıklarını yazarak aktardık.

İkinci Bölüm’de Bingöl yöresinde kullanılan ve anlatılan Zazaca hayvancılıkla ilgili edebi ve bilimsel kavramlara yer verdik. Halk arasında kullanılan Zazaca’da hayvancılıkla ilgili atasözleri, deyimler, terimler ve bazı hayvancılık kelimelerini halktan toplayarak aktardık. Yine Bingöl’de Zazaca anlatılan fabl örneklerinden birkaç tanesine yer verdik.

Sonuç bölümünde elde ettiğimiz bilgileri değerlendirdik ve ulaştığımız sonuçları açıkladık. Kaynakça bölümünde yararlandığımız kaynakları yazdık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Temel Hayvancılık Kavramları

1.1. Hayvan İsimleri

1.1.1. Büyükbaş Hayvanlar

Büyükbaş hayvanlar; sığır, manda, öküz, inek, deve, at, eşek, katırdır. Genellikle çayırılık veya uzun otların yetiştiği alanlarda, yüksek bölgelerde, suni çayırlar ve tarım alanlarının sınırları içinde beslenirler. Bu hayvanlar et, süt, deri ve gücünden faydalanmak için beslenilir. İş gücünden yararlanan at, eşek, deve, katırın, motorlu araçların gelişimiyle önemi ve hayvan sayıları azalmıştır.

Bingöl'de en çok yetiştirilen büyükbaş hayvanlar sığırlardır. Bunun yanında inek, öküz, dana, at, katır ve eşek yetiştirilmektedir. Develer ise Bingöl'de yetiştirilmemektedir. Bu hayvanlar et, süt ve taşımacılık alanlarında halka faydaları dokunulmaktadır ve halkın sosyo-ekonomik durumu ile kültürlerini etkilemektedir. Bu hayvan isimlerinin Zazaca karşılıklarını inceleyerek aşağıya aktardık.

Astuer (Estuer, Estor, Astuar): At

Astuér boz: Boz at, kırat

Astuér celeq: Hareketli, yerinde durmayan at

Astuér fal: İğdiş edilmemiş at, damızlık at

Astuér xom: Eğitilmemiş at

Astuér kâhil: Küheylan, soylu at

Astuérsarvuşk: Sert kafalı, dizgine gelmeyen at

Bergir (Beygir): Yük taşıyan hayvan ve binek atı.

Berkeli: 1-2 yaşındaki camış

Boxe (Buéxi): Boğa

Boxe çor: Henüz öküz sayılmayan yaşça küçük tosun

Cambuz: Manda

Cane (Coni): Erkek tay

Cana (Cone): Dişi tay

Çahşık (Çahş, Çaşık, Çehşık):Eşek yavrusu, sıpa

Dewar:Sığır, inek, öküz, dana, camus, malak hayvanlarını kapsar.

Dewa (Deva, Dewé, Mayan): Dişi deve

Dewı (Devı, Lok): Erkek deve

Estoré deryayi: Deniz aygırı

Estoré nili: Su aygırı

Estoré troya: Truva atı

Ga: Öküz

Gaycıt: Sürüm, çift öküzü

Gayo mazér: Yaşlı öküz

Golık (Guélık, Guelik): Buzağı, dana

Gomiéş (Gamés): Erkek camus, 3 yaşındaki erkek manda, boğa

Hér (Çarpé): Eşek

Herık: Küçük eşek

Her filık:Beyaz eşek

Idık: Devenin süt yavrusu.

Qatır (Qantır, Qontır): Katır

Qatır nér: Erkek katır

Qatıra may: Dişi katır

Keli: Erkek sığır, tosun, boğa, aşımlik hayvan

Kela: Dişi sığır

Kirdan: Yaşlı erkek manda

Koc (Gedek, Gedeg): Manda yavrusu, malak. Sütten kesilmiş olan manda yavrusu

Kurri: Erkek sığa

Kurriya: Dişi sığa

Kurriyé hér: Eşek yavrusu

Kurriyé qatır: Katır yavrusu

Mahin(Mayin): Kısarak, dişi at

Malag (Mandaxe): Dişi camus

Manker (Monker, Heré, Hera May, Hera Monker): Dişi eşek

Medege (Madag): Dişi manda

Monga (Mangé, Munga): İnek

Mozik: Dana, düve

Muézik: İki yaşındaki sığır

Nal (Neyel): Üç yaşındaki inek, düve

Sığa:Eşek yavrusu

Torim (Torum): Deve yavrusu

Viştra (Vişteri): Tosun, üç yaşındaki erkek sığır

Yextı: 1 yaşındaki erkek tay. (İğdiş edilmiş tay)

1.1.2. Küçükbaş Hayvanlar

Küçükbaş hayvanlar; koyun, kuzu, koç, keçi, oğlak, tekedden oluşan hayvanlardır. Genelde kışın ahırlarda, yazın mera, çayır ve yaylalarda yaşayan hayvanlardır. İnsanlar bu hayvanları etleri, sütleri, derileri, yapağı, kılları ve yünleri için beslerler. Bu hayvanlardan en çok koyun sonrasında keçi yetiştirilir. Koyunlar daha çok düz alanlarda, step, bozkır ve yaylalarda beslenirken; keçiler ise daha çok dağlık ve ormanlık alanlarda yetiştirilir.

Bu hayvanların beslenmeleri, gütmeleri, bakımı, sağımı, kırpmaları, teke ve koç katımı, yavru lamaları önemli faaliyetlerdir. Bu hayvanlar kışın ahırlarda beslenilirken yazın çobanlara teslim edilerek kırlara, ovalara, yaylalara gönderilmektedir. Genelde ilkbaharda yavru larlar, süt için sağımları yapılır, yaylalarda kırpmaları yapılır ve sonbaharda koç ve teke katımı yapılır.

Birçok koyun ve keçi cinsi bulunmakta olup Bingöl'de daha çok morkaraman ve akkaraman koyunları ile kıl keçileri yetiştirilmektedir. Bingöl'ün hemen hemen her yöresinde bu hayvanlar yetiştirilmekte olup halkın ekonomilerine katkı sağlamaktadırlar. Bu hayvanların Zazaca karşılıklarını inceleyerek aşağıya aktarmaya çalıştık.

Aşmul: Beyaz keçi

Beron (Beran): Koç

Beron maz: Yaşlı koç

Beron qert: Çok yaşlı koç

Bırınd: Üç yaşındaki koyun

Bız (Biz): Keçi

Bızafılk: Beyaz keçi, tiftik keçisi

Bızaqer: Karakeçi

Bızaquécın: Boynuzlu keçi

Bızakeçel: Uyuz keçi

Bızékuy: Dağ keçisi

Bızakuél: Boynuzsuz keçi

Bızı (Bızek, Bızıék, Kıdik, Bızıy): Keçi yavrusu, oğlak

Bızı: Erkek keçi yavrusu, oğlak

Bızisawi: Yeni doğmuş, küçük erkek oğlak

Bızya (Bızıyé, Bızia, Bızya, Bızı May): Dişi keçi yavrusu, dişi oğlak

Bızyasawi: Yeni doğmuş, küçük erkek oğlak

Gisk (Tiştiri): 1-2 yaşındaki keçi yavrusu

Hogeç: Üç yaşındaki koç

Kavır: İki yaşındaki kuzu

Kavıramay: İki yaşındaki dişi koyun yavrusu

Kavırnér: İki yaşındaki erkek koyun yavrusu

Kuris: Kulakları normal koyun ve kuzulardan küçük olan koyun veya kuzu

Kuir: Kulakları olmayan koyun veya kuzu

Khar (Kahar): Üç yaşındaki keçi

Kel (Kelji, Kelcı, Bıznér): Tekke

Maz: Dört yaşındaki koç

Miéşna (Meşna, Méşna): Koyun

Pezkovi: Yaban keçisi.

Sawi (Bermak): Yeni doğmuş süt kuzusu ve süt oğlağı

Serberon: Sürüyü yönlendiren koyun

Şişek: 3 yaşındaki koyun

Tuşk: İki yaşındaki keçi yavrusu

Tuşkamay: İki yaşındaki dişi keçi yavrusu

Tuşknér: İki yaşındaki erkek keçi yavrusu

Varéy: Kuzular

Varo fali: Koçluk için yetiştirilen erkek kuzu

Varosawi: Yeni doğmuş, küçük erkek kuzu

Varasawi: Yeni doğmuş, küçük dişi kuzu

Varı: Erkek kuzu

Vara: Dişi kuzu

1.1.3. Kuşlar

Kuşlar; tüylü, kanatlı, sıcakkanlı, yumurta ile üreyen, omurgalı hayvanlardır. Birçok türü mevcuttur. Bingöl'de birçok kuş çeşidi yaşamaktadır. Göçmen ve yerli kuşlardan oluşan bu hayvan grubu mevsimsel şartlara azalıp çoğalabilirler. Kuşların çoğu doğal hayatta yaşarlar. İnsanlar bazı kuşları evcilleştirip evlerinde beslerler. Kuşların Zazaca isimlerini araştırıp aşağıya aktardık.

'Al'alok Sia: Kara akbaba

Bat: Toy kuşu

Baz (Hıluluk): Doğan

Bewrani (Boran, Borane, Kurkurike, Bevrun, Kebuter): Güvercin

Bılbıl (Bolbol): Bülbül

Bum (Kund): Baykuş

Bumek: Çaylak

Ciq: Siyah bir kuş

Çançélé (Çançal): Kanarya türünden bir kuş

Çekav: Toygar kuşu, tarla kuşu

Çir: Dağ tavuğu

Çıkçiko: Kuyruğunu sık sık oynatan bir kuş.

Çır: Turaç kuşu

Çırr (Zerencil): Çil kekliği

Darkutık (Darnequr, Buerdar): Ağaçkakan

Darpiji: Güzel sesli iskete kuşu

Diksilami (Diksilemun, Hophopuk): İbibik kuşu, çavuş kuşu, Süleyman horozu

Dodo (Dodo dı nequr): Hüthüt kuşu, ötücü kuş.

Eyle (Mirçıkdeve): Devekuşu

Hachıcık: Kırlangıç, karatavuk kuşu,

Haıkı: Erkek leylek

Heke (Koçmek): Erkek keklik

Helé (Heli, Atmije, Teyré Arguéşon): Atmaca

Xapxapık (Şonıxapık): Çobanaltadan kuşu

Qaqlıbazé: Martı

Qela (Qıja, Qıjike, Zag, Qira): Karga,

Qerabueri: Yeşil gri renkli olup güvercin ile saka kuşu arası bir kuş türü

Qerpılas: Karakargadır.

Qertel: Kartal

Qije: Beyaz benekli uzun kuyruklu karga.

Qijık: Bir karga çeşidi.

Qijobelek: Palamut kargası.

Qıǵe: Kuzgun

Qılancıké (Qılancik): Saksagan kuşu

Qıtık: Eti yenen bir kuş

Qıtık: Bağırtlak kuşu

Quling: Turna

Qumri (Koter): Kumru

Kargalek (Tureng): Sülün kuşu

Kargek: Çulluk

Kergasia: Karatavuk, çalılıklarda yaşayan bir siyah kuş türü.

Konç: Ekin kargası

Koter (Bewroné Yawoni): Yabani güvercin

Koter (Koteri, Kueter, Veyek, Faxta, Kergu): Üveyik kuşu

Kulvıl: Boğmaklı toygır

Kundkor: Kör baykuş

Legleg: Leylek

Lirçık (Liçık): Kuş yavrusu

Mari (Kewe): Dişi keklik

Masıwer (Masewere, Mirçika Çemi): Balıkçıl kuşu

Mirçika Gordi: Kuyruksuz iri bir kuş türü.

Mirçika Qıt: Kocabaş kuşu

Mirçiké İncilo: Sarı renkli bir kuş cinsi.

Mirçiké Tuwo: Serçeye benzer bir kuş.

Mirçiké Zerci: Sığırcık

Mirçıké (Mirçıkey Kuço): Serçe

Mirçık (Milçık): Kuş, kuşlar demektir.

Mirçikmerrı: Fareye benzeyen, küçük ve siyah bir kuş cinsi

Milçikmerrı: Çalikuşu

Nimke: Ökse ardıcı

Palvanı: Ebabel kuşu, ebrehe kuşu

Pagpagekh (Qerquş, Sındırık, Teyrbaz): Şahin kuşu

Pepuk (Keku): Guguk kuşu

Pılıkın: Tepeli toygır

Rişeli (Rişale Siyay): Sığırcık kuşu, çekirge kuşu

Sisalık: Karga

Sisark (Kesexur, Keçelek, Gancil): Akbaba

Tewtewık: Dikkuyruk ötleğen

Teyrekey şono: İshak kuşu

Teyri yusufi: Yusuf kuşu

Teyré tavus (Tavz, Zerrinpel): Tavus kuşudur.

Titlo: Küçük iskete

Teyr: Kuş demektir.

Teyru sur: Uğurböceği

Teyru tur: Kuşlar ve böcekler

Tırşık: Yeşil sığırcık kuşu

Tuti (Dudi): Papağan

Walwalık (Volvualık): Arı kuşu, yalıçapkını.

Wiçwiçik: Arap bülbülü

Wıtıkı (Mirciké Kuryekun, Vıt, Zerkewi): Bildırcın

Wıtwtık: Saka kuşu, muhabbet kuşu

Vena: Tahtalı güvercin, gri renkli

Vıtık: Kum kekliği

Vum: Puhu kuşu

Zardoy: Kanarya

Zerej (Zerec): Keklik

Zeriké: Kekliğe benzeyen bir kuş türü

1.1.4. Evcil Hayvanlar

Evcil hayvanlar; doğal ortamlarında yaşamayan, insanlarda tarafından bir yerlerde tutulan ve beslenen, insanların direktifleriyle ve insanlarla beraber yaşayan hayvanlardır. Evcil hayvanlar sahiplerine ve yetiştirildikleri ortama çok çabuk uyum sağlarlar. İnsanlar evcil hayvanların gücünden, etinden, sütünden, yumurtalarından, kıllarından, derilerinden ve boynuzlarından yararlanmışlardır ve yararlanmaya devam etmektedirler.

Tavuk, hindi, ördek, kaz gibi kümes hayvanları da eti, yumurtası ve tüyleri için beslenir. Ayrıca bazı yırtıcı kuşlar, özellikledoğan, atmaca, şahin ve çakır, avcılıkta yararlanmak amacıyla evcilleştirilmiştir. İnsanlar kedi ve köpeklerin yeteneklerinden faydalanmak için onları evcilleştirmişler ve beslemektedirler. Evcil hayvanların beslemek, temizlemek ve barındırmak insanların görevidir.

Bingöl'de birçok evcil hayvan yetiştirilmektedir ve yöre insanları bunlardan faydalanmaktadır. Bu hayvanlardan elde edilen ürünler ilin ekonomisine katkı sunmaktadır. Et ve yumurta sektörü nispeten gelişmiş olup birçok insana istihdam yaratmıştır. Bu hayvanların Zazaca karşılıklarını araştırarak aşağıya aktarılmıştır.

‘Al’alık (Gulguli, Kergéşom):Dişi hindi

‘Al’alok: Erkek hindi

Buéji (Boci): Bir yaşındaki köpek, küçük yaştaki köpek

Cewrik (Kirta): Dişi köpek yavrusu

Del (Delé, Kelp): Dişi köpek

Dik (Mirişk): Horoz

Dikleyr: Erkek piliç

Diksia: Siyah horoz

Diksur: Kırmızı horoz

Diksuli: Çöplük horozu

Dikşew: Gece horozu

Diktifing: Tüfek horozu

Finik: 6 aylık köpek yavrusu

Finto: Süs veya küçük av köpeği

Hulli: Bir tür tavuk

Xuéni (Xuene): Erkek kedi

Qonz (Qaz): Kaz

Qonzayawoni: Yaban kazı

Kerg: Tavuk

Kergaawi: Su tavuğu

Kergasia: Siyah renkli tavuk

Kergéhakun: Yumurta tavuğu, verimli, yumurtlayan tavuk

Kergaqırp (Kergaqurg): Kuluçka tavuğu, kuluçka olmuş tavuk

Kergapirn: Alazlanmış tavuk

Kergasıpi: Beyaz renkli tavuk

Kergasur: Kırmızı tavuk

Kirtékutik (Kirté, Kirte): Erkek köpek yavrusu

Kirtétonzi: Tazı yavrusu

Kutık (Kutik): Köpek

Lihir (Leyré): Bazı hayvanları yavruları için kullanılır, “yavru” anlamına gelir.

Lihir'al'alık: Hindi yavrusu

Lihirkerğ (Leyrik, Liçik): Tavuk yavrusu, civciv

Lihir pısing: Enik, kedi yavrusu

Lihirqonz: Kaz yavrusu

Lihirwerdeg: Ördek yavrusu

Varık (Varıg): Dişi piliç

Werdek (Bette, Badi): Ördek

Werdekayawoni: Yaban ördeği

Pısing (Pısingé): Kedi

Pısingéwel: Külkedisi

Tazi (Tahji): Erkek tazıdır.

Tonzi: Dişi tazıdır.

Zexer: Küçük cins köpektir.

1.1.5. Yabani Hayvanlar

Doğada büyüüp yetişen, yerleşim yerlerinden uzak yaşayan, kendi kendini doyurma ve yetiştirme özelliğine sahip olan hayvanlardır. Besinlerini ve barınaklarını kendileri bulurlar. Düşmanlarına karşı kendini savunarak yaşamını ve soyunu sürdürler. Bazıları günümüze kadar varlıklarını sürdürebilirken bazılarının soyları tükenmiştir. Dinozorlar gibi.

Karada, havada, sulara, çöllerde, dağlarda, ormanlarda, okyanuslarda, göller, akarsularda, buzullarda, kutuplarda vb dünyanın birçok yerinde yaşamaktadırlar. Etçil ve otçul olup bazıları da hem etçil hem de otçudur. Bingöl coğrafyasında da bazı yabani hayvanlar yaşamını sürdürmektedirler. Bu hayvanların Zazaca isimlerini araştırarak aktardık.

Astuer awi (Estuéré Nili): Su aygırı

Arguéş (Arwueş, Hergueş, Arweş): Tavşan

Argueş may: Dişi tavşan

Arguéşkui: Dağ tavşanı.

Arguéşyegi: Tarla tavşanı

Bırini: Domuz yavrusu.

Bızé kuyi: Dağ keçisi

Cınawır: Canavar

Çeqel (Ture): Çakal

Delverg (Del-vérg): Dişi kurt

Dıjı (Dicé, Dıjé): Kirpi

Estuéré deryayi: Deniz aygırındır.

Estuéré troya: Truva atı

Gomeş yawonı: Yaban öküzü

Her yawonı: Yaban eşegi, zebra

Heş (Haş): Ayı

Heşi ceméd (Heş sıpi): Kutup ayısı

Xezal: Ceylan

Xırnık: Tavşan yavrusu

Xuez (Beraze, Xinzir, Xoz): Domuz

Keftar (Keftal): Sırtlan

Kosbéz (Pezkovi): Yabani keçi, dağ keçisi

Kospesi: Alageyik

Kudikéheş: Ayı yavrusu

Kurbesık (Kurbeş, Kurpışık): Porsuk

Kutıkawi: Kunduz, su köpeği.

Kuitık kuyon (Kuitık yawon): Yabani köpek

Kuze (Kuzı, Kuznı): Sansar

Lihir argueş: Tavşan yavrusu

Lu: Tilki

Mawi: Dişi domuz

Meymun: Maymun

Meymuna may: Dişi maymun.

Mişné kuyi: Dağ koyunu, yaban koyunu

Paskuwi (Gavoki, Gakuwi): Geyik

Piling (Pılın): Kaplan

Pılınge: Dişi kaplan

Pısingé Kuyi: Yaban kedisi, vaşak

Simbore (Simbuéli): Sincap

Şér: Aslan

Şére: Dişi aslan

Şerbeç: Aslan yavrusu.

Verg: Kurt

Werdekaawuin: Yaban ördeği

Zürafa (Hişhişık, Milderğ, Gapieling): Zürafa

Zürafaya may: Dişi zürafa

Yukarıda isimlerini yazdığımız yabani hayvanlar dışındaki yabani hayvanlar yöremizde yaşamadıklarından dolayı halk arasında Zazaca isimlerine rastlayamadık. Bu hayvanları halkımız tv, gazete, dergi, belgesel, kitap vb. kaynaklardan görmüşler, isimleri Türkçe olarak bilmektedirler. Zazaca karşılıkları olmayıp Türkçe olarak isimleri söylenmektedir:Fil, samur, panda, bufalo, bizon, leopar, şempaze, şebek, kanguru, goril, jaguar, antilop, guno, çita, gergedanvs.

Bazen bu Zazaca isimleri olmayan hayvanların tüm türleri bir ad altında birleştirilir ve tek isimle anılır:

Meymun:Goril, şempaze, şebekmaymun ismiyle anılır.

Ga yawonı:Antilop, bizon, guno yaban sığırı ismiyle anılır.

Bazen de halk kendi arasında bu Zazaca isimlerini olmayan hayvanlara kendi aralarında Zazaca isim koymuşlar, bu isimler daha çok hayvanların fizikler özelliklerini tanımlamaktadır:

Çita: Pitvazdı yani hızlı koşan, ya da belekgrıd yani büyük alacalı.

Timsah: Fekbırık yani testere ağızlı.

Kanguru: Piélekın yani torbalı, keseli.

Zürafa: Milderğ yani uzun boyunlu,

Fil: Xortımın yani hortumlub.

1.1.6. Balıklar

Balıklar; suda yaşayan, çoğunun vücudu pullu, genellikle yumurta ile üreyen omurgalı hayvanlardır. Balıklar suda yaşayan önemli ve kalabalık hayvanlardır. Birçok balık türü mevcuttur. Balıklar, denizlerde, derelerde, göllerde, barajlarda yetiştiği gibi balık çiftliklerindeki tesislerde ve evlerdeki akvaryumlarda yetiştirilmektedir.

Bingöl'de çay, dere, göl ve barajlarda balıklar yaşamakta olup aynı zamanda Bingöl'de kurulan balık yetiştirme çiftliklerinde de balıklar yetiştirilir. Bu balıkları inceleyerek Zazaca isimlerini aşağıya aktardık.

Belu (Bellu, Şabelu): Palamut balığı

Bni: Yassı bir tatlı su balığı

Bırık (Harok): Nehirlerde yaşayan küçük klavuz balığı.

Delfin: Yunus balığı

Gaması: Tatlı su mercan balığı

Hut (Balina): Balina demek

Kelti: Büyük balıklara verilen ad

Kesması: Kalkan balığı

Korbiliyes (Istakoz): Istakoz

Marmasé: Yılan balığı

Masé (Ması): Balık

Maséwaney (Masıwonti): Balıkçılık

Maséwon (Maségir, Maséroş): Balıkçı

Masé deri: Dere balığı

Masé goşkari: Hamsiye benzeyen, uzun, ince ve küçük bir tatlı su balığı

Masé hamsi: Hamsi balığı

Masé kuitik: Köpek balığı

Masé la: Çay balığı

Masé mürekep: Mürekkepbalığı

Masé ponik: Kum balığı

Maséşimsér: Kılıç balığı

Masé şurti: Tatlı sularda yaşayan bir balık türü.

Masié taltık: Tahta balığı

Muex: Turna balığı

Siabueç (Surdım): Alabalık, karakuyruk balığı

Tiep: Sazan, kaya balığı

Zerdı (Şebot): Bir tatlı su balığı

Yukarda isimleri belirttiğimiz balıkların dışındaki balıkların Zazaca isimleri olmayıp yöre halkı bu hayvanları Türkçe isimlerle bilir. Bu hayvanlar bölgede yaşamazlar, ancak dışardan getirilip tüketilir. Bazılarını ise tv, dergi, kitap gibi kaynaklardan görmüşler ve Zazaca isimleri yoktur: Kargı, hardal, pullu, çupra, kefal, fok balıklarıvs.

1.1.7. Böcekler ve Sinekler

Böcekler ve sinekler en kalabalık hayvan gruplarında biri olup dünyanın birçok yerinde yaşamaktadırlar. Birçok türü mevcuttur. Bingöl'de böcek ve sineklerin birçok türü yaşamaktadır. Bu hayvanların Zazaca isimlerini araştırıp aktarmaya çalıştık.

Adirek: Ateşböceği

Axurk: Tatarcık sineği

Aspijé mercu: Mercimek biti, mercimek sineği

Aspijé xeli: Buğday biti, buğday sineği

Aspijın: Bitli

Bartil (Bertil):Ağaç kurdu

Bezmık (Şewger, Hevcarık): Tahtakurusu, tahta biti

Buxık (Luélık, Lulık): Böcek

Çuhar: Ağaç kurdu

Çırçélı (Çirçile, Melı, Mele, Çekçeko, Kuli): Çekirge

Cırcırek (Cırcırık): Cırcır böceği

Çarınge (Çarınğ): Kıızıl renkli yaban arısı, yaban eşek arısı

Çarınğ: Kırmızı arı.

Çarling: Kırmızı sarı renkli büyük arı

Dayzerqet: Ana arı

Demaşkul: (Eqrev, Pira Buécın, Gejdım): Akrep

Dılqonzık: Makas böceği, kulağakaçan böceği

Dımpıstık (Zivzivı, Çıyan, Çoreslınğ): Kırkayak

Dirne: Bir tür kenedir.

Espij (Espij, Aspij, Aspij): Bit

Gındırıké: İri bir böcek türü

Guzız (Sus, Goyey, Goyı): Güve böceği

Hıng: Bal arısı.

Xalxolik (Gulalek, Bawkalik, Bext, Koşkar, Luluké Oxiri): Uğur böceği

Qaşaqı: İri kene

Qepişk (Şeytonik): Salyangoz, sümüklü böcek

Qıjqıjık (Cırcırık): Ağustos böceği

Kalo piro: Uğur böceği.

Kek (Keki): Pire

Kekın: Pireli

Kenı (Qıjını): Kene, asalak

Kerm (Karm): Kurt böceği, sürüngen kurt

Kerm u Kez: Börtü böcek

Meqes: Makas gibi ağzı olan bir böcek türü

Mercuéli (Mircolık, Morcelé): Karınca

Meşlı (Melşı, Kulinge, Melşe, Merşı): Sivrisinek

Mırxık: Küçük karınca

Miés (Miyés): Sinek

Miése egmin: Bal sineği, arı

Mésa çeqeré: Yaban arısı

Miéséher: Eşek sineğidir.

Miésa vııng: Arı

Miésa vızık: Karasinek

Mırxık: Sivrisineğin daha küçük bir türü

Moz: Arı

Muez: At veya kum sineği

Muezeomnon: Yaz, ağustos böceği

Muezeriyex (Gulal, Gulalek): Mayıs böceği, bok böceği

Nute (Nutık, Nut, Nüté): Bit yavrusu

Pırık (Pir): Örümcek, örümcek ağı

Pira Müjdanin: Zararsız örümcek

Pirey Suli: Hayvan gübresi içinde yaşayan böcek

Pındé: Bir tür kene çeşidi

Pındı: Bir parazit

Pırpırık (Pırpılıké, Perperiké, Siprık, Cincinike, Sipırık): Kelebek

Rışk: Bit yumurtası, bittten daha küçük bir hayvandır.

Susk (Sus): Hamam böceği

Şewşewık (Baçirmoke): Yarasa

Tertul (Tertur): Tırtıl,

Ving: Hayvanlara konan arı

Zelqetık (Ziltiq, Zerqeté): Sarı siyah renkli arı

1.1.8. Sürüngenler ve Kemirgenler

Sürüngen hayvanlar; yılan, kertenkele, kaplumbağa, timsah ve tuatara hayvanlarından oluşur ve yumurtlayarak çoğalırlar. Genelde kendi doğal ortamlarında yaşarken bazı türleri insanlar tarafından evcilleştirilmişlerdir. Bölgemizde yaşayanlar genelde kış uykusuna yatıp yazın görünürler.

Kemirgen hayvanlar, kesici dişleri ile beslenirler. Çok iyi koşar, tırmanır, sıçrar ve yüzerler. Karada, suda ağaçlarda, yeraltı tünellerinde yaşayan birçok türü vardır. Ağaçları, ekinleri kemirerek beslenirler. Fareler, sıçanlar, sincaplar, kunduzlar, kobaylar ve kirpiller bu hayvanların en çok bilinenleridir.

Bingöl yöresinde sürüngen ve kemirgen hayvanlardan çok sayıda yaşamaktadır ve birçok türü mevcuttur. Bu hayvanların Zazaca isimleri yaygın olarak kullanılmaktadır.

Arkisık: Gelincik

Bızlotık: Hayvanların memelerine yapışan küçük bir hayvan.

Buyının: Kokarca

Çéle (Çiliy bin ardan, Mirçuluk): Yer solucanı

Delmar: Bir kertenkele türü

Dıjı: Kirpi

Dimastik (Şoné Maron, Çoresling): Kırkayak

Duzrıg (Durzik): Sülük

Eqrev (Pira Buecin, Demaşkul): Akrep

Fatfatık: İguanana kertenkelesi

Fatık: Bukalemun

Gemal: Gri renkli kertenkele.

Hermuş: Köstebek

Hermuş kuar: Kör köstebek

Hijda (Ejderha): Masallardaki büyük, koca yılan

Xozeké: Bitki köklerini yer altında keserek zarar veren bir kurtçuk türü

Qerpe: Kısa kobrad

Qinceli (Beq): Kurbağa

Qincelé aw: Su kurbağası

Qincelédar: Ağaç kurbağası

Qincelé her: Kara kurbağası

Qobra: Kobra yılanı

Qumqumıké: Bir kertenkele cinsi, kaya kertenkelesi

Karm (Kerm): Kurtçuk

Kelp (Kelp): Büyük gri veya yeşil renkli kertenkele

Kerkinc: Yengeç

Kerm (Malık, Mal, Kile): Solucan

Kesa: Dişi kaplumbağa

Kesı: Erkek kaplumbağa

Kesa awi (Req): Dişi su kaplumbağası

Keso awi: Erkek su kaplumbağası

Kuarmar: Kör olmuş yılan

Kuarmışk (Muş): Kör fare

Kuse: Tosboğa

Kuze: Sansar

Lolık: Yuvarlak toprak solucanı, bahar kurtçukları

Lore (Loxe, Lır): Tarla faresi

Lorı: Bir fare cinsi

Luré: Büyük fare

Malik: Bağırsak solucanı

Malmala: Küçük, zararsız, gri renkli kertenkele

Mar: Yılan

Mar awi: Su yılanı

Mar gor: Gri yılan

Mar sia: Siyah yılan

Marpolat: Belli bir mesafe uçabilen veya fırlayabilen yılan türü

Marquéçin: Boynuzlu yılan

Marweli (Mılawun, Malmaloké): Kertenkele

Marwéliyé Çuél: Çöl kertenkelesi

Merrı: Fare

Merré fir'on: Firavun faresi

Mirket:Fare türü

Muşek: Kör fare yavrusu

Pirey Suli: Hayvan gübresi içinde yaşayan akrep türü

Sixur: Oklu kirpi

Sismar (Vekbırık, Krokodil, Timsah): Timsah

Simbore (Sombuelı, Simorı): Sincap

Tirmar: Sarı renkli, ince uzun kuyruklu, fırlayabilen, zehirsiz yılan cinsi, okyılanı

Zerdimar: Sarı ve yeşil renkli iri bir kertenkele türü

1.2. Çobanlık, Sürü Çeşitleri ve Süt Sağma Kavramları

1.2.1.Çoban, Çobanlık, Hayvan Gütme ve Besleme Kavramları

Çoban, hayvan sürüleri ile ilgilenen, hayvanları gezdirip otlatan ve evde hayvanların bakımı ve beslemesi ile uğraşp onlara bekçilik yapan kişidir. Sürünün tüm sorumluluğunu taşır.Çobanın görevi, hayvanların beslenmesi, sağlığı, üremesi, ilaçlarının yapılması ve

kırılmasıyla ilgilenmektedir. Omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük olan kepenek giyerler.

Çobanın yaşama şartları her mevsime göre değişir. Kışın bütün sürü ağılda gerektiğinde kapalı kaldığı halde, yazın bir kısmı çiftliğin yanındaki çayırarda otlar, bir kısmı da dağ otlaklarında yayılır. Bingöl’de en yaygın olan çobanlık otlaklarda, meralarda, dağlarda ve yaylalarda hayvan otlatmaktır.

Çoban, güttüğü veya baktığı hayvanların çeşitlerine göre isim alır ve her hayvan sürüsünün ismi farklıdır. Sığır çobanı, koyun çobanı, koyun sürüsü, sığır sürüsü, kuzu sürüleri vb isimlerle anılırlar. Çoban yardımcıları mevcut olup hergün mal sahiplerinden biri çobana yardım eder.

Yedi-sekiz hane bir olup bir sürü oluştururlar ve çoban tutar. Mal sahiplerinden biri sürü ağası olarak seçilir ve sorumlulukları yükler. Çobanın yeme, içme, giyinme ihtiyaçları mal sahipleri tarafından karşılanır ve çobanın genelde yıllık ücreti belirlenir, bu ücret genelde sonbaharda çobanın işi bittiğinde ödenir, bazıları ise aylık ücretlerini alabilirler. Çobanın parası hayvan başına göre hesaplanır ve hayvanı fazla olan fazla ücret öder. Yine çobana yün, yağ, peynir, yoğurt gibi şeyler de hediye edilir.

Çobanın giysilerinin, malzemelerinin isimleri vardır. Çobanın eşeği, el feneri, ipi, yün çorapları, keçesi, bakracı, ayakkabıları, bağircak ipi, keçe başlığı, ceket, bıçağı, silahı, çakmağı, su kabı ve değneği sürekli yanında olur. Çobanın mal köpeği sürekli yanındadır. Çoban uyuduğu zaman gece sürüyü köpek bekler. Çobanın giysilerini ve tüm masraflarını mal sahipleri karşılar. Çobanın yiyeceği sürü sahipleri tarafından nöbetleşe verilir.

Çobanlık mayısta başlayarak, ekim-kasım aylarına kadar sürmektedir. Merkezde sürü sabah gider, akşam gelir. Ancak köylerde sürü, öğlen çıkar ikinci gün öğlen gelir. Mayıs sonuna kadar köye gelir; daha sonra dağda kalır. Çoban da hayvanlarla birlikte dağda kalır. Gece hayvanlar kaçmasın diye çoban; uslu bir hayvanı, iki metre uzunluktaki hayvanın boynuna ve kendi koluna bağcık yapar.

Hayvanlar dağda kaldığı süre içerisinde haftada bir gün hayvanlara tuz yedirilir. Tuz, hayvanın iştahını açarak gelişmesini sağlar. Tuz yemeye geldiklerinde hayvanlar sayılır. Genelde mal sahipleri tarafından çoban haftada bir gün dinlendirilir, o gün genelde bu tuzlama gününe denk getirilir.

Çoban bilgili olmalıdır ve hayvanlardan anlamalıdır. Kurt saldırısını, dölleme dönemlerini, koç ve teke katımını, hava şartlarını, köpek hareketlerini, hayvanların doğumu ve doğum sonrası işleri, kaval çalmayı, otlakları, subaşlarını, hayvan kırpmayı, yıkamayı, temizlemeyi, tuzlamayı, gölge yerleri, hayvanlara yol göstermeyi, hırsızlığı önlemeyi bilmelidir.

Köylerde hayvanları sağmak için kadınlar günde iki kere; sürünün bulunduğu yere giderler. Kadınlar süt sağmaya toplanıp giderler.

Sürüler karışmasın diye her sürü sahibi hayvanlarına kendi işaretini koyar. 50 tane hayvanı varsa 50'sinin de işareti aynı olur.

Çobanlık mesleği çok eski bir meslek olup hayvancılıkla uğraşan toplumların hayatında önemli bir yere sahiptir ve kültürlerine etki etmiştir. Çoban ve çobanlık figürleri, deyimleri ve terimleri birçok toplumun edebiyatında, dilinde ve sanatında yer almışlardır.

Bingöl halkının önemli gelir kaynaklarından biri hayvancılık olduğu için çoban, çobanlık, sürü, süt sağma vb. kavramlar Bingöl halkının kültürüne ve diline çok etki etmişleridir ve bu kavramlar çokça kullanılmaktadır.

Kemalettin Kamu'nun yazmış olduğu Bingöl Çobanları adlı şiirde anlatılanlar Bingöl'de hayvancılık, çoban, aşk figürlerinin topluma etkileri çok güzel bir şekilde göstermektedir. Çoban, sürü ve Suna üçlemesi güzel bir şekilde işlenmiştir.

Bingöl yöresinin en güzel oyunlarında olan Kartal Oyunu yine çoban, sürü ve insan konuları işlenmektedir. Oyunda kartalın kara kuzuyu bir kartal tarafından yediğini sağır-dilsiz bir çoban tarafından taklitle anlatılmaya çalışıldığını aktarır. Bu oyunun diğer ismi Çoban Oyunudur.

Bingöl halkının çoğu Zazaca konuştuğu için bu kavramlar, terimler ve sözcükler doğal olarak Zazaca'da çok yer kaplamaktadır. Bu kavramaların neredeyse tamamının Zazaca karşılığı bulunmaktadır.

Tezimizin bu bölümünde Bingöl yöresinde kullanılan bu kavramaların Zazaca'ya olan etkilerini, Zazaca karşılıklarını inceleyeceğiz. Böylece dil, kültür ve ekonomi ilişkisini örneklerle ortaya koyacağız. Bunları incelerken en etkili ve verimli yöntem olarak çobanlık yapanlarla yaptığımız görüşmelere önemli yer ayırdık.

Bander: Hayvan eğiticisi

Bizékwani: Oğlak çobanlığı demek

Bizekwon: Oğlak çobanı

Bızvon (Bızwon, Şonésexlon, Sexılwon): Kuzular ile oğlakların karışık olduğu sürünün çobanı

Dorci: Çobanın yardımcısı. Sırasıyla bu iş yapılır.

Herwun (Hergeli, Şonéheron): Eşek çobanı

Heywanmiqatkerdox: Hayvan bakıcısı, hayvan besleyen.

Gawın (Gawon): Büyükbaş hayvanları yani sığırları güden çoban

Gawoni (Gawonti): Büyükbaş hayvan çobanlığı, sığırtmaçlık

Gawıngon: Öküz çobanı

Gawınmongon: İnek çobanı

Gawın guélikon: (Şonéguélikon, Guelıkver, Golikwan): Dana, buzağı çobanı

Golikwani: Buzağı çobanlığı

Sexılwani: Küçükbaş hayvan yavrularının çobanlığı

Seyis: At bakıcısı

Şoni: Çoban

Şoniti: Çobanlık

Serşoni: Baş çoban

Şonéberonon: Koç çobanı

Şonébizon: Keçi çobanı

Şonébızyon (Bizéwun, Bizékwan): Oğlak çobanı

Şonékaviron: İki yaşındaki kuzuların çobanıdır. Genelde iki yaşındaki kuzuların sürüleri ve çobanları ayrıdır. Bu kuzuların ticareti yapılır, satılması için iyi bakılır ve özel meralar tutulur.

Şonékelon (Şonékeljon): Tekelerin çobanı

Şonémişnon: Koyun çobanı

Şonépes: Küçükbaş hayvan çobanı demektir. Koyunlar ile keçiler karışık olduğu sürünün çobanı

Şonétuşkon: İki yaşındaki keçilerin çobanı

Şonévaron (Varekvon): Kuzu çobanı

Varekvoni: Kuzu çobanlığı

Çobanın Eşyaları

Çobanın eşyaları önemli bir yere sahiptirler. Çobanın ve sürünün ihtiyaçlarını karşılarlar. Mevsime göre değişirler. Çobanın ihtiyaçlarını genelde hayvan sahipleri karşılarlar.

Adırgı: Çobanın ateşi ve çakmağıdır. Ateş yakmasını, çay kaynatmasını, yemek pişirmesini ve ısınmasını sağlar.

Bazbend: Bağircak ipi veya kol bağcığı. Çobanların yanların bulundurdukları ve geceleri yatarken hayvanların kalktıklarını anlamak için bir ucu çobanın kendi ayağına, diğer ucunu ise hayvanın ayağına bağladığı iptir. Yünde veya kıldan örülerek yapılır.

Berdueş şoni: Çobanın bakracı. Yanında taşır ve süt sağarak içer.

Çıxek: Çobanın çırası.

Çuégawın (Çuéşoni): Çoban sopası

Hér şoni: Çobanın eşeği. Genelde çobanın eşyaların taşımak için sürü ile beraber gezdirilen eşektir.

Qav aw: Çobanın su kabıdır. İçine su doldurularak sürekli yanlarında taşıdıkları kabdır.

Kardé şoni: Çobanın bıçağı. Hayvanların kesiminde ve diğer işlerde kullanılır.

Kılasing (Kelekışni) : Çobanın yanında taşıdığı ip ve deriden yapılan taş atmaya yarayan sapandır.

Kınc (Çıl) Şoni: Çobanın çobanlık yaptığı sürece giydiği elbiseleridir. Ceket, pantolon, kazak, gömlek, içlik, şal vs. giyim malzemeleridir.

Kulav: Keçe, kepenek. Çobanın giydiği kuzu yününden (Lıva) yapılan kolsuz, şapkalı giyeceğidir. Dış yüzeyine naylon yapıştırıp yağmurdan korunmasını sağlar.

Mona: Çobanların yiyeceklerini koyduğu genelde deriden yapılan çantadır.

Punç: Çobanın çoraplarıdır. Kalın veya yünlü olabilir.

Suél şoni: Çobanın ayakkabıları demektir. Dağ şartlarına uygun olmasına su geçirmeme özellikleri göz önünde bulundurularak mal sahipleri tarafından çobana verilen ayakkabılardır. Kara lastik ve spor ayakkabı tercih edilir.

Tıfıng: Çobanın silahı. Yanında taşıyarak sürünün güvenliğini sağlar.

Zel: Kaval demektir. Genellikle yabani armut, erik, ceviz, kızılıcık ve kiraz ağaçlarından yapılır. Kamıştan, plastik ve metal maddelerden yapılabilir. Gürgen ve şimşirden yapılanlar da vardır. Birçok kaval çeşidi ve kaval havaları vardır. Çobanların hayvanları otlama ve sulamada çaldığı üflemeli çalgıdır.

Zelbun (Zelvun): Kaval çalan. Genelde her çoban kaval çalmayı bilir.

Zeléşoni: Çoban kavalı

Çobanın İşleri

Hayvanlardan sorumlu olan çoban birçok işi yapar. İşleri arasında hayvanları otlatma, sulama, tuz verme, bakım, dinlendirme, kırpma gibi işler vardır.

Awdayış: Hayvanlara su vermek, suya götürmek

Bermiz: Hayvanların temizlemek

Çernayış: Otlatma, gütme

Qesnayış: Kırmak, hayvanların yün ve kıllarını kesmek

Meğelkerdış: Hayvanları dinlendirmek ve yatırmak

Sualdayış: Hayvanlara tuz vermek

Şewçeri: Hayvanları gece otlatmak

Tımar: Hayvan bakımı

Hayvanların Beslenmeleri ve Dinlenmeleri ile İlgili Kavramlar

Hayvanların beslenmeleri mevsimlere göre değişir. Kışın daha çok içerde olup yem, ot, saman ile beslenirken; yazın yaylara çıkılır ve otlaklarda beslenirler.

Çayır: Çayır, hayvanların yedikleri uzun veya kısa otlar,

Çew: Arpa

Delav (Dılaw) : Hayvanların merada otlatıldığı sulak alandır. Su kaynakları üzerinde yapılan bentler olup hayvanların su içtikleri su birikintileridir.

Donga (Dongé) : Kışın hayvanlara yem, ot vermek için boş ve düz alandaki kar birikintisi üzerine düzenlenen alandır.

Guer (Guhér) : Hayvanların gece dinlendiği yerdir.

Har (Kurn, Yemliğ, Arık) : Hayvanların yem yediği veya su içtiği tahtadan yapılmış içi çukur 1-2 metre uzunluğundaki nesne-yemliktir.

Xédık: İçine hayvan tuzu konulan küçük çuval olup genelden kıldan yapılır.

Meğel (Mexel): Uzun süre otlatılan ve yorulan hayvanların dinlendiği yerdir. Öğle arası hayvanların dinlendiği ve aynı zamanda süt sağılan yerdir. Meğel kavramı aynı zamanda hayvanların otlatılması için tutulan yayla-otlak demektir.

Mer'a: Mera, hayvan otlatılan geniş arazi

Merék: Samanların stok edildiği yer, bölüm

Sımér: Saman

Sualsén: Hayvanlara tuz verilen yerdir, genelde büyük taşların üzerine tuz serpilir, hayvanlarda n buralardan tuz yiyerler.

Talvelg: Yazın hayvanlara verilen söğüt ve kavak dalları, yaprakları

Vaş: Ot

Velg: Hayvanların kışın yemeleri için yazın kesilen meşe dallarıdır.

Hayvanların Kırpmaları ile İlgili Kavramlar

Hayvanlar daha sıcak havalarda ve yaylalarda kırpılır. Bazı yerlerde hayvan kırpma şenlikleri düzenlenir.

Bend: İp

Bıring (Hevring): Hayvanların yünlerini ve kıllarını kesmeye yarayan kesici alet, makas

Meqes: Makas, yün ve kıl kesmeye yarayan ve hayvanları temizlemeye yarayan makastır.

Lıva: Kuzuların yünü

Peşm: Bir koyunun toplu yünü

Purt: Yün

Hayvan Davranışları

Hayvanlar yaşlarına, cinsiyetlerine, mevsimlere göre farklı hareketlerde bulunurlar. Sineklerin hayvanları rahatsız etmeleri tepkilere sebep olur ve hayvanlar genelde kaçışırlar.

Buéq: Tekelerin veya koçların bir araya gelerek kavga etmeleri

Muéz (Weleng): Özellikle yaz dönemlerinde ve sıcak havalarda sinekler tarafından ısırılan hayvanların kaçıştığı durum, hareket.

1.2.2.Sürü Çeşitleri ve Sürü İsimleri

Hayvan sürüleri, hayvanların yaşlarına ve cinslerine göre ayrılırlar. Her sürünün ismi farklıdır.

Baqur: Sığır sürüsü.

Bırr (Buél, Qetar) : Hayvan sürüsü. Genelde küçükbaş hayvan sürüleri için kullanılır, yani koyun, kuzu, keçi ve oğlak sürüsü demektir. Birkaç kişinin hayvanlarını birleştirerek oluşturdukları ya da bir kişiye ait hayvan sürüleridir.

Bır béronon (Qetaré béronon): Koç sürüsü

Bırbızon (Qetarébızon): Keçi sürüsü

Bırbızyon (Qetarébızyon): Oğlak sürüsü

Bırkaviron (Qetarékaviron): İki yaşındaki kuzuların sürüsü

Bırkelon (Qetarékeljon): Tekelerin sürüsü

Bırmişnom (Qetarémışnon): Koyun sürüsü

Bırpés (Qetarépés): Koyun ile keçileri karışık olduğu hayvan sürüsü demektir. Genelde hayvan sayısına göre birkaç ailenin hayvanlarını birbirine katarak oluşturdukları hayvan sürüsüdür.

Bırsexlon (Qetarésexlon): Küçükbaş hayvan yavrularının sürüsü demektir, yani kuzu ile oğlakların karışık oldukları sürü demektir.

Bırvaron (Qetarévaron): Kuzu sürüsü

Bırtaşkon (Qetarétaşkon): İki yaşındaki keçilerin sürüsü

Celeb (Col, Buél, Bol): Küçükbaş hayvan sürüsü

Colage: Sığır sürüsü.

Cuéli: Aynı sürüde hayvanları olan kimseler, aileler demektir. Hayvan sayısına göre sürüler oluşturulur, genelde 8-9 ailelerden oluşur.

Dewar: Hayvan sürüsü. (Büyükbaş hayvan sürüsü).

Garane: Sürü

Haywon salmı: Başiboş, çobansız hayvanlar

Qeflı: Küçük sürü

Kelarz: Eşeklerin birbirlerini kovalamaları

Kuémm: Hayvanların küçük bir topluluğudur. Hayvan sürüsünün küçük bir parçası demektir.

Mal: Hayvanlar ve hayvan sürüsü için kullanılır.

Naxır: Sığır (davar) sürüsü

Pes: Küçükbaş hayvanları demektir. Genelde koyun ve keçiler için kullanılır.

Ref (Refmirçikon, Ebre): Kuş sürüsü

Sexıl (Sexlon, Selx): Küçükbaş hayvanların yavruları, kuzular ve oğlaklar.

Yelxı: At sürüsü, at topluluğu

Yelxéastuéron: At sürüsü

Yelxéconon: At yavrularının sürüsü

Yelxémahinon: Dişi atların sürüsü

Zurbé (Zurbi): Kurt, köpek sürüsü

Zurbékutikon: Köpek sürüsü

Zurbévergon: Kurt sürüsü

1.2.3. Süt Sağma Kavramları

Süt sağma, hayvancılıkta önemli işlerden birisidir. Süt sağmanın zamanı hayvanlara göre değişebilir.

Aşır: İçine süt konulan hayvan postundan yapılmış tuluk

Berdués (Satuél): Hayvanların sağılırken içine süt konulan kab, bakraç

Béréheleşond: Öğleden sonra, akşama doğru ikinci süt sağma vakti

Bérnimruéj: Öğle süt sağma vakti

Béri: Süt sağma işi

Beroş (Berdueş): Bakraç, süt kovası

Berrı: Süt sağma vaktidir. Genelde günde iki kez süt sağılır. Büyükbaş hayvanlarda sabah ve akşamüstü; küçükbaş hayvanlarda ise öğlen ve akşama doğru süt sağımı yapılır.

Berri (Berivan, Berivon): Süt sağma işini yapan kadın, süt sağan, sağmacı, sağıcı

Bériwani (Beriwanti, Berivonti, Bériyi): Sağıcılık

Bıduéşiyayış: Sağmak, süt sağmak

Çır kerdış: Süt sağmak.

Dıtış: Sağmak

Elbık: Tahta kova

Quélci: Berinin süt sağarken dirseğine kadar koluna taktığı kolluktur.

Mastuér: Sütün içindeki yabancı maddeleri ve pislikleri ayıklayan ve ağzına elek vurulan süzgeç. Berivanların sütü aşır denilen tuluka koyarken kullandıkları süzgeçtir.

Mondıra: Mandıra, süt satılan yer

Serberi: Beri yardımcısı

Sitil(Satıl): Kova, bakraç

Şalık: Berinin süt sağarken giydiği etek

Şalşıt: Süt bezi, tülbent

Torı: Beriwanların içine malzemelerini koydukları ve sırtlarında taşıdıkları, yünden ve kıldan yapılmış çuvala benzer nesne.

1.3. Hayvan Hastalıkları ile İlgili Kavramlar

Hayvanlar çeşitli nedenlerden dolayı birçok hastalığa yakalanırlar, çeşitli ilaç ve tedavi yöntemleri ile bu hastalıklardan iyileştirme çalışmaları yapılır. Hayvan hastalıklarının Zazaca karşılıklarını araştırarak aşağıya aktardık.

Berawet: Yavru atma

Beytar (Bétar): Baytar, veteriner. Hayvan hastalıkları hekimi

Bienmi: Hayvanlarda görülen kara yanık hastalığı

Dermon: İlaç

Gex (Ger): Hayvanlarda görülen kepeklenme ve uyuz hastalığı

Hal: Tifüs hastalığı

Har: Kuduz hastalığı

Xıştık: Küçükbaş hayvanlarda görülen öldürücü hastalık. Karayara, koyun hastalığı.

Xist: Hayvanlarda görülen şarbon hastalığı

Jar (Jehr): Zehir

Jarkotış: Zehirlenme

Jon (Jun): Hayvanlarda görülen tedavisi olmayan hastalık

Qırbıyayış: Hayvanların telef olması

Kerm (Kermijın, Kermij): Kurtlanma hastalığı

Kuxtık (Quxtık): Boğmaca hastalığı

Leng-Lengiyayış: Topallanma, aksamak

Lewriş: Özellikle kuzu ve oğlaklarda görülen, bu hayvanların geven adı verilen bitkide otlarıırken geven dikenlerinin hayvanların dudaklarına batması ve dudakların yaralanmaları ve şişme hastalığıdır. Otlatmayı zayıflatır.

Nıwéşi: Hastalık

Niwéş: Hasta

Nıwéşiyé heywanon: Hayvan hastalıkları

Nıwéşiyékergon: Tavuk hastalığı

Pışikreş: Hayvanlarda görülen akciğer hastalığı

Riyéxkotuş: Hayvanların ishale yakalanması

Sargeji: Koyun ve danalarda görülen tehlikeli hastalık, sinirseldir.

Sieguhon: Hayvanlarının memelerini kaybetme hastalığı. Meme ödemi

Tazın: Hayvanlarda görülen veba, yumurcak denilen salgın hastalık

Tebeş: Hayvanda iç hastalık

Tew: Sıtma hastalığı

Tevex (Tevax): Hayvanlarda görülen, toplu ölümlere ve hayvan telefine sebep olan hastalıktır. Genelde hayvan ayaklarında görülür. Şap hastalığıdır.

Tırşin: Domuzdan geçen bir hastalık

Werem: Verem hastalığı

Wueri: Hayvan derilerinin sivilceleşmesi hastalığı

Zerık: Hayvanlarda görülen genelde yaz mevsiminde sıcaklıklardan ve susuzluktan hayvanların halsiz kalması yani sarılık hastalığı.

1.4. Hayvanların Doğumu, Gebelikleri ve Ölümü ile İlgili Kavramlar

Hayvancılıkla ilgili önemli gelişmelerden biri de hayvanların gebelik dönemleri, doğum ve ölümleridir. Koç katımı ve doğum dönemleri bölge şartlarına göre ayarlanılır. Koç katımı sırasında sürler bölünerek küçük parçalara ayrılır ve sonbaharda yapılır. Buna göre hayvanların doğuma ilkbahara getirilmeye çalışılır. Zazaca bunlar ilgili kavramlar yaygındır.

Astorin (Estorin):Gebe kalmamış, doğurmamış hayvan

Beraveyt (Pızıraşayış):Hayvanın yavrusunu ölü olarak doğurması

Beron monkerdiş: Koç katımı. Koçun, kızgınlık gösteren koyunlarla çiftleştirilmesi olayı.

Beron oymayış: Koyunların çiftleşme veya üreme dönemi

Dilet:Bir seferdeki yavru doğuran hayvan

Gé omyayış:Hayvanların çiftleşme veya üreme dönemi

Gever biyayış: Hayvanların ölmesi.

Héç: Deve kızgınlık dönemi.

Hirilet:Bir seferde üç yavru doğuran hayvan

Qırp: Tavuğun kuluçkaya yatma dönemi veya kuluçkaya yatmış tavuk.

Kel (Wext kél): Koyun ve keçilerin çiftleşme dönemi

Kel monkerdiş: Teke katımı. Tekenin, kızgınlık gösteren keçilerle çiftleştirilmesi olayıdır.

Kel oymayış: Keçilerin çiftleşme veya üreme dönemi

Merdar (Murdar): Ölmüş ve etrafa pis koku yayan hayvan cesedi

Merdarbiyayış: Kesim dışında hayvanın kendiliğinden ölmesi

Or (Hor):Gebe, hamile

Sawi:Yeni doğmuş küçük hayvan yavrusu

Zayış: Doğmak, doğurmak

Zayış haywonon: Hayvanların doğurması

1.5. Hayvan Barınakları Çeşitleri ve İsimleri

Hayvan barınakları; hayvanların içinde yaşadığı, hayvanları tehlikelerden, soğuktan ve sıcaktan koruyan yuvalarıdır. Hayvan barınakları hayvanların cinsine ve yaşadıkları bölgelerin şartlarına göre değişirler. Bu barınaklar bazen doğal yerler olurken bazen de insanlar tarafından hayvanlar için yapılan yerler olur. Bazı hayvanlar yer altında, bazıları ağaçlarda, bazıları sulara ve bazıları da insanların yaptıkları yerlerde yaşarlar. Kafes ve akvaryuma konulan hayvanlar da mevcuttur.

Hayvanlar barınaklarını yumurtlamak, yavrulamak, yavrularını büyütme için kullanılır. Hayvanlar buldukları muhite ve cinslerine göre çok değişik yuva yaparlar. Yuvaların birkaç dal ve tüyden ibaret çok basit olanlarının yanında, mimari tarzda yapılan mükemmelleri de vardır. Buna göre her canlının yaşam türüne, cinsine göre barınacakları yerler farklılık gösterir.

Her hayvanın yuvası farklıdır.Tavuk, horoz, hindi, ördek, kaz, civciv gibi hayvanların barınağı kümeştir.Koyunlar, keçiler, koçlar, tekeler, oğlaklar ve kuzular ağılda yaşar.Atlar, inekler, eşekler, katırlar ahırda yaşar.Balıklar, yunus, balinalar su içinde, göl, deniz ve okyanusta yaşarlar. Süs balıkları akvaryumda da yaşayabilir.Köpekler kendileri için yapılan kulübelerde yaşayabilirler.

Kuşların barınağı ağaçlar, evlerin bacaları, kayaların kovuklarıdır. Bazı kuş türleri kafeslerde barındırılır. Kuşlar, genelde ağaçlara yuva yaparlar, bazı türleri havalar soğumaya başlayınca sıcak ülkelere göç ederler.Arılar, kovanda yaşar.Örümcekler kendileri için yaptıkları ağlarda yaşarlar. Ayı, kurt, tilki gibi yabani hayvanlar kovuk, in ve mağaralarda yaşarlar.Yılan, karınca, köstebek, kirpi, solucan, fare gibi hayvanların yuvaları toprak altındadır, yuvalarını toprak altında yaparlar.Fareler, lağımda, deliklerde, pis yerlerde yaşarlar.Bazı böceklerin, yuvaları ağaç dallarındadır. Aslanlar, filler, koala, maymunlar, ormanda yaşarlar.Kanguru; ovalarda yaşarlar, yavrularını 5 ay boyunca keselerinde

taşırlar.Kediler; evde ve sokakta yaşarlar.Sincaplar; ağaçlarda yaşarlar, ağaçlarda yuva yaparlar.Kaplumbağa; kabuklarının altında yaşarlar.

Develer; çölde yaşarlar. Kartal ve şahin gibi kuşlar; çalı çırpıdan ağaç tepelerine ve kayalara yuva yaparlar.Yarasalar; mağaralarda ve kayalıklarda yaşarlar.Domuz; ıslak ormanlarda ve bataklıklarda yaşarlar.Tavşan; kendi kazdıkları oyuklarda yaşarlar.Kirpi; toprak içine açtığı tünellerde yaşarlar.

Bingöl'de insanlar hayvanları için çeşitli barınaklar yapmışlardır. Bu barınaklar hayvanların çeşitlerine, doğa şartlarına, kullanılan malzemelere ve mevsimlere göre değişkenlik gösterir. Kışların sert geçmesi ve vahşi hayvanlardan korumak için sağlam, taştan, betonda, üstü kapalı yani çatılı barınaklar yapmışlardır. Sıcak dönemlerde ise üstü açık, etrafı duvar veya çeperle çevrili yerlere hayvanlarını koyarlar. Yabani hayvanların barınması için Bingöl coğrafyasında birçok mağara, kaya oyuğu, ormanlık alanlar mevcuttur. Bu barınakların hemen hemen hepsinin Zazaca karşılıkları vardır. Barınakların Zazaca isimlerini inceleyerek aşağıya aktardık.

Axıl: Taştan veya çeperden oda şeklinde yapılarak akşamları hayvanların konaklandığı veya bekletildiği yerdir. Üstü açıktır. Yazın veya sıcak mevsimlerde kullanılır.

Axur: Ahır demek olup büyük baş hayvanların konulduğu yer

Alingé bevrano: Güvercin yuvası

Berengi: Çeperin kapısı

Bın 'ard (Bın hér): Toprak altı demektir. Özellikle sürüngen ve kemirgen hayvanların torağı kazarak, toprak altında kendilerine açtıkları yuva yerleridir.

Cerge (Kuéz): Hayvan kümesi, küme

Com aw: Akvaryum olup balıkların ev içinde konulduğu ve içinde su olan cam yuvadır.

Gew: Genelde ev veya ahır, ağların önünde olupetrafı çitle çevrili, üstü açık olan ve gece hayvanların konulduğu yerdir.

Gumı: Ağıl. Küçükbaş hayvanların kışın barındığı yerdir. Küçükbaş hayvan ağılıdır. Koyun, keçi, kuzu ve oğlakların barındığı genelde taşlardan yapılı ve üstü kapalı barınak.

Haling (Aling, Helin, Quil Mirçikon): Kuşların yuvasıdır. Kuşların çoğunluğu yuvalarını dal aralarına kupa şeklinde yaparlar. Ekserisinin üstleri kapalı olduğu gibi kapısı yandan olanları da bulunur. Düşmanlarına karşı kuşların çok güzel gizlediği yuvalardan biri de ağaç içinde oyukta olanlarıdır. Quillegleg; leylek yuvası, quilzarej; keklik yuvası...

Xaras: Hara demek olup, at üretilen çiftlik

Xon: Gumı ve tolıdan daha büyük olup hayvanların kaldığı ve beslendiği yerdir. Yatma yeri, beslenme yeri, merak gibi birkaç bölümden oluşur. Duvarları sağlam ve üstü çatılıdır.

Xolık: Dana damı, kulübe. Danaların konulduğu küçük barınaktır.

Xijit: Bağ kulübesi. Hayvan ahırlarının yanında, hayvanlara bakan insanların kendileri için yaptıkları kulübe.

Xun: Han demek olup, insanların seyahat sırasında hayvanları ile birlikte geceledikleri yerdir. Genelde ticaret yolları üzerinde bulunur.

Qafdar (Quildar): Kovuk demek olup genellikle yabani hayvanların kendilerine yuva yaptıkları ve yaşadıkları yerdir. Böcekler de genellikle ağaçlarda yaşarlar.

Qil (Kuarı): Arı kovanı. Yaban ve eşek arılarının yuva yapıcıları ağaç kabuklarını çiğneyerek keçemsi bir madde hâline getirirler. Yuvanın içindeki altıgen gözlü peteklerin ağızları yere doğrudur. Böylece gözlerde kurtçuklar yağmur ve güneşin zararlarından korunurlar.

Quıç: Birkaç taşla yapılan küçük barınaktır. İçine bir veya birkaç hayvan konulabilir.

Quıçmiés: Sinek kümesi. Sineklerin kümелendiği yer.

Quil: İn. Yabani hayvanların barınağıdır. Yerin altına doğru kazılan veya kaya oyuklarında açılan barınaktır.

Quilargué: Tavşan yuvasıdır. Tavşanların yaşadığı ve yavruladıkları yuvaları olup yer altında kazdıkları barınaklarıdır.

Quildiği: Kirpi yuvası demek olup kirpinin yer altında kazarak açtığı tünellerdir.

Quilheş: Ayı inidir. Ayılar ve yavrularının yaşadığı, özellikle kışları geçirdiği barınaktır. Kaya oyuğu veya kazılan yerdir.

Quil heşcéméd: Kutup ayısının yuvası demektir. Hamile kutup ayısı kendisi ve yavruları için kardan bir in kazar. Bunun dışında bir yuvada yaşamazlar. Kutup ayıları kış uykusuna yatmaz, ama hamile veya emzirmekte olan anne ayılar yavruları çok gençken inlerinden dışarı çıkmazlar.

Quilxuez: Domuz yuvasıdır. Domuzların yaşadığı, yer altında kazdıkları yuvalarıdır.

Quilkeron (Kuézkeron, Mırışgun, Pinkeron): Tavuk kümesidir. Tavukların konulduğu yerdir. Genelde ahır, ağıl veya evin bir bölümünde kümes hayvanları için ayrılan barınaktır. Tavuk, civciv, horoz, kaz, ördek, hindilerin konulduğu yer olup genelde tahtalardan yapılır.

Quil kesa: Kaplumbağanın yaşadığı ve kışı geçirdiği yerdir. Toprak altına oyuk açar ve kışı burada geçirir, yavrular. Yazın daha çok açık alanlarda gezer.

Quilubékuntik: Köpek kulübesi demektir. İnsanlar tarafından köpekler için yapılan kulübedir.

Quilkuitikawi: Kunduz yuvası demektir. Kunduzlar suyun önünü kendi yaptıkları özel bir barajla keserek mükemmel yuvalar yaparlar. Kunduzlar yuvalarını su altına inşa ederler. Bu yuvalara girebilmek için sadece yuvayı yapan kunduzun bildiği gizli bir tünelden geçmek gerekir. Tünelin sonunda kunduzların yavruları ile birlikte yaşadıkları gizli odaya ulaşılır.

Quillu: Tilki yuvasıdır. Tilkilerin yer altında kazdıkları barınaklarıdır.

Quilkémar (Quilmar): Yılan deliğidir. Yılanların yaşadığı ve yumurtalarını bıraktıkları yer olup kaya oyuğu, yer altı veya duvardaki boşluklardır.

Quil merçuélon: Karınca yuvası demektir. Karıncalar, yuvalarını toprak içine yaparlar. Yuvalarını odacık hâlinde yaptıktan sonra buralara yumurta ve yiyecek koyarlar.

Quil sombueli: Sincap yuvası demektir. Çürümekte olan dallardan 30-40 cm çapında, ağaçların tepe kısmında ya da köke yakın büyük dalların ayrıldığı çatallarda ya da ağaçkakanların açtıkları deliklerdeki oyuklarda, küre şeklinde yuva yaparlar. Yuva ağzının

altta olması nedeniyle kuşyuvalarından rahatlıkla ayırt edilebilir. Yuvanın içini yosun ve otlar döşerler. Bir yerleşim bölgesinde aynı hayvan birden çok yuva yapar ve kullanır.

Quilverg (Quiddelverg): Kurt yuvasıdır. Kurtların ve yavrularının barındıkları yerdir.

Kaf (Mığara, Şikeft): Mağarademektir. Yabani hayvanların ve yarasaların yaşadıkları yerlerdir. Büyük mağaralara hayvanlar konulur.

Kéri: Kayalık demek olup yarasaların ve bazı hayvanların yuvalarını yaptıkları yerdir.

Kuéz (Koz): Yeni doğan kuzu ve oğlakların konulduğu yerdir. Genelde ahırın bir köşesinde çitler örülerek yapılır, küçük bir bölmedir. Kuéz varon (kuzuların yeri), kuéz bızyon (oğlakların yeri) denilir.

Mıqlık:Bülbül yuvası

Pin: Kümes, in

Tol:Ahır. Büyükbaş hayvanların kışın barındığı yer. At, katır, eşek, inek, dana, öküz gibi hayvanların konulduğu genelde taşlardan yapılan ve üstü kapalı olan barınaktır.

Tuéré pırık: Örümcek yuvası, ağı demektir. Örümcekler ağlarında yaşarlar. Örümcekler yuvalarının içinde çeşitli odacıklar yapar ve içeri girmeyi başaran diğer hayvanları bu odacıklarda hapsederler.

1.6. Hayvansal Ürünler ile İlgili Kavramlar

1.6.1. Yün ve Deri ile İlgili Kavramlar

Yün; koyun, kuzu, koç gibi hayvanların kırpmaalrıyla elde edilir. Keçe, halı, giyim, yatak yapımı alanlarında kullanılır. Keçi, oğlak ve tekke gibi hayvanlardan da kıl elde edilir. Bu kıllarda çadır, ip, kilim gibi eşyalar yapılır ve insanlar bunlardan faydalanır. Canlı hayvandan kırkım işi genellikle el makası veya bu iş için geliştirilmiş motorlu aletlerle yapılır.

Hayvan kırkım işi mevsimine göre yapılır. Genel hayvanlar sıcak havalarda kırılır. Bingöl'de de hayvan besleyen insanlar yazın, sıcak havalarda, yaylalarda hayvanlarını

kırparlar, hayvan kırpma etkinlikleri düzenlenir. Yine hayvan derilerinden faydalanılır ve hayvan derilerinden çok eşya yapılır. Yün ve deri ile ilgili Zazaca kavramları inceleyerek aktardık.

Balışna (Nazbalif): Yastık

Bazbend: Hayvanları kırparken ayaklarını bağlayan ip.

Bırıng: Hayvan kırpma makası

Cacim: Palas, kilim

Xalı: Halı

Qesnayış: Kırkım, kırpma, kırkma. Hayvanların yünlerini ve kıllarını vakti geldiğinde kırpmaktır. Kırpma işi makas ve makine ile yapılır.

Kilim: Kilim

Kınc: Giyecek, giyim eşyaları

Kuél: Seccade olarak kullanılan dabaklanmış koyun ve keçi postu.

Kulav: Keçe

Lepık (Lépiık): Eldiven

Lepık Purtın: Yün eldiven.

Liyef (Lihef, Lahef): Yorgan

Lıva: Kuzu yünü

Muy: Kıl, keçi kılı

Nıvin (Cıl): Yatak

Palas: Kıldan yapılan basit kilim.

Pırç: Tüy, yün.

Puestı: Hayvan postu, deri

Punç: Çorap

Punçalık (Punçpeshmın, Punçresin): Yünden örölmüş kalın çorap. Kışın giyilir.

Punçfilık: Tiftik çorap

Purt: Yün

Rešta: Kirmen, eğirtmeç, iğ. Ağaçtan yapılan ve elde yün eğirmeye yarayan basit ve ilkel alettir.

1.6.2. Süt ve Süt Ürünleri ile İlgili Kavramlar

Süt; koyun, keçi, inek gibi hayvanlardan sağarak elde edilir ve süttten birçok ürün yapılır. Bingöl'de inek, koyun, keçi gibi hayvanların süt ürünlerinden yararlanmak suretiyle peynir, çökelek, ayran, yoğurt, tereyağı vb. elde edilerek gıda maddesi olarak tüketilir. Bunlardan içecek ve yemek yapımında da temel madde olarak yararlanılır. Süt ve süt ürünlerinin Zazaca karşılıklarını araştırdık ve aktardık.

Avdu (Çeqmast): Çalkama, özeme. Yoğurta su katılarak kaşıkla çırpılır ve ayran haline getirilir.

Ceng: Kaymak demek olup süttün yağını yoğunlaştırarak elde edilen bir süt ürünü

Cengémast: Yođurtun üzerindeki kaymak

Dondurmi: Dondurma demek olup içine şeker katılmış çeşitli meyve suları ya da süttten dondurulmak suretiyle elde edilen soğuk bir tatlıdır.

Du: Ayran, katık. Yayıkta yoğurt yayılarak elde edilir. Sofrada içecek olarak kullanıldığı gibi misafir geldiğinde ayran olarak da ikram edilir.

Gendu: Kurutulmuş yoğurt

Gérm: Ayran çorbası

Xomık: Süttün süt makinesinde işlenmesinden sonra oluşan ve tereyağını oluşturan süttün hali

Heriş: Galındır demek olup hayvanın ilk sütün den yapılan bir süt ürünüdür. İnek, koyun ve keçi yavruladığında sütü sağılır, kaynatılarak elde edilir.

İmonsız: Sütün süt makinesindeki ayıklanmasından sonra çökerek olan sütün hali

Qatıx: Süt ürünleri

Keldués: Yođurtlu ekmek.

Keş: Keş demek olup çökelek ocağa konular ayrıncı çöker. Çöken ayran ufak ufak, yuvarlak şekilde sininin üzerine dizilir. Güneşin altına konur. Güneşin altında iyice kurutulur. Bu kurutulmuş yoğurt kışın yıkanıp başka bir kaptan ezilerek ayran yapılır. Buna yarma katılarak çorba da yapılabilir.

Krema: Krema demek olup süt bekletildiğinde kendiliğinden yüzeye çıkan, yağ kürecikleri açısından zengin sarımsı bileşimdir.

Makinéyi şıt: Süt makinesi

Mast: Yoğurt

Meşk: Yayık, xomıkı tereyağı yapar, genelde hayvanların postundan yapılır.

Pendir: Peynir demek olup peynirin yağlı sütten yapılanına “yağlı peynir”, yağlı süt makinasında alınmış sütten yapılanına da “imansız peynir” derler.

Pendir qeşer: Kaşar peyniri demek olup koyun, inek veya keçi sütün den yapılan sarı renkli sert bir peynirdir.

Pendir kalıv: Kalıp peyniri

Pendir kup: Kúp peyniri demek olup genellikle toprak küplere veya plastik bidonlar içerisine yağlı peynirin bol tuzlanarak ve sıkıştırılarak doldurulur.

Pendir lur: Lor peyniri demek olup, yumuşak kıvamlı peynir altı suyunun pıhtılaştırılması ile elde edilen bir süt ürünüdür. Kısa ömürlüdür. Tuzlu veya tuzsuz olarak üretilebilir

Pendir tulı (Pendir tuluğ): Tulum peyniri demek olup hayvan postu içinde yapılan peynirdir.

Run: Yağ

Runkeli: Tereyağı demek olup yağlı yoğurt teneke yayıkta veya deri yayık “tuluk” ta ya da son yıllarda çok yaygın olarak kullanılan elektrikle çalışan yayıklarda yayılmak suretiyle elde edilir.

Salatı: Cacık demek olup yoğurt, salatalık karışımının su ile çalkalanmasıyla oluşan içecektir. Sarımsak da ilave edilebilir.

Sütli: Sütlaç veya sütlü

Suérin: Sırım demek olup sıırım yapmak için hamur yoğrulur. Yufkası ince ince açılır. Yufka saça pişirilir. Yağ eritilir. Bol döğülmüş sarımsak yoğurtla karıştırılır. Bir kaba konulur. Yanına yufka alınır. Bir kat yağ bir kat yoğurt yufkaya sürülerek yufkalar tepsiye 10-12 kat konur. Serilenler börek dilimi gibi kesilir, servis yapılır.

Şıt: Süt

Şıt awın: Sulu süt

Şıt astuér: At sütü

Şıtbız: Keçi sütü

Şıt dewar: Büyükbaş hayvan sütü

Şıt dıtış: Süt sağımı. Keçi, inek ve koyunlardan süt sağmaktır. Elle ve makine ile yapılır.

Şıt hér: Eşek sütü

Şıt qatır: Katır sütü

Şıt kutık: Köpek sütü

Şıtmieşna: Koyun sütü

Şıtmonga: İnek sütü

Şıt pés: Küçükbaş hayvan sütü

Şıj: Sütün peynir ve çökelek yapılması sırasında ortaya çıkan sudur.

Omin: Süt mayası, yoğurt mayası

Tırşınık: Ekşimik demek olup yağı alınmış süttten yapılan peynir.

Tomast: Süzme, torba yoğurdu. Kaymak.

Tontır (Toraq): Çökelek

Tontırkewı: Küflü çökelek

Tutmaj: Tutmaç.

1.6.3. Et ve Et Ürünleri Kavramları

Et; genellikle sığır, koyun, keçi, oğlak, domuz, balık ve kümes hayvanlarından elde edilen besindir. Kas, kemik, kan, sinir, yağ ve bağ dokularında oluşur. Evcil hayvanlardan ve avcılık yapılarak et elde edilir. Etler özel isimleriyle adlandırılır. Manda eti, koyun eti, kuzu eti, sığır eti, keçi eti, domuz eti, balıketi, kuş eti, tavuk etivb.

Kırmızı et; çok ve yaygın olarak tüketilir. Sığır, koyun, keçi, domuz etleri kırmızı etlerdir. Kanatlı etler, beyaz et olarak bilinir. Tavuk, hindi, ördek etleridir. Su ürünleri, suda yaşayan canlılara ait yenilebilen etlerdir. Balık, yengeç, midye, istakoz etleridir. Av etleri ise av sonunda elde edilen yabani hayvanların etleridir. Geyik, tavşan, keklik etleri gibi etlerdir.

Bingöl'de çeşitli et üretimi ve tüketimi yapılmaktadır. Hayvancılık, balıkçılık ve avcılık faaliyetleri yaygındır. Bu et ürünlerinin Zazaca karşılıkları mevcut olup sıkça kullanılmaktadır.

Estı (Astı): Kemik

Guést: Et

Guést'al'alok:Hindi eti

Guést argués: Tavşan eti

Guéstastuér:At eti

Guéšt bızı: Oğlak eti

Guéštbız:Keçi eti

Guéšt deva:Deve eti

Guéštga:Sığır eti

Guéštguelik:Dana eti

Guéšt hér: Eşek eti

Guéštxezal: Ceylan eti.

Guéštxuéz:Domuz eti

Guéštqonz:Kaz eti

Guéštkeg:Tavuk eti

Guéštkutik: Köpek eti

Guéštmalak:Manda eti

Guéšt mason: Balıketi.

Guéštmişna:Koyun eti

Guéšt monga: İnek eti.

Guéšt lu: Tilki eti

Guéštpaskuvi:Geyik eti

Guéšt seyd: Av etleri. Bunlar geyik, tavşan, dağ keçisi, keklik ve bunun gibi yabani hayvanlardan elde edilen etlerdir.

Guéšt sıpi: Beyaz et veya kanatlı et. Tavuk, ördek, hindi, kaz v.b. evcil kanatlılardan elde edilirler.

Guéštsur: Kırmızı et. Kırmızı etler, büyük çoğunluğu dünyada oldukça fazla üretilen ve yaygın şekilde tüketilen etlerdir. Sığır, koyun, keçi ve domuz etleri v.s.

Guéštvara: Kuzu eti.

Guéştwerdeg:Ördek eti

Guéşt zerej: Keklik eti

Guin: Kan

Qawırmı: Kavrurma

Qıjnık: Koyun kuyruğunun doğranıp eritilmesinden arta kalan yağ cürufudur.

Meşlure (Sinciq): Sucuk

Pırşu: Kemiksiz et

Saropé: Kele paça

Vaz: Et yağı

Viéri: İşkembe

Zınci: Sığ et

Et ürünleri arasında ancak Bingöl ve Zazalar arasında üretimi olmayan bazı et ürünlerinin Zazaca isimlerine rastlayamadık ve bu ürünler Türkçe olarak adlandırılmış ve bu şekilde kullanılmaktadır: Salam, sosis, pastırma vb.

1.6.4. Bal ve Arıcılık ile İlgili Kavramlar

Arılar çiçeklerden topladığı nektarın kendi vücutlarından salgırlar ve bir takım enzimlerle işletirler ve bunların sonucunda dayanıklı, yoğun ve yüksek besin değeri içeren bir gıda maddesine dönüştürülmesi ile bal elde edilir. Tüm yiyeceklerin en safıdır. Bozulmayan tek gıdadır.

Dünyada ve Türkiye’de çok eskiden beri yapılan arıcılık faaliyetleri Bingöl’de de yapılmakta olup Bingöl’ün ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır ve kültürünü de etkilemektedir. Bingöl coğrafyası arıcılık faaliyetleri için uygun bir potansiyel oluşturmaktadır.

Bingöl ilinin de sınırları içine giren Bingöl Dağları önemli bitki alanında birçok çeşit yabancı çiçekli bitki türü yetişir. Geven ve yabancı erik yörenin öne çıkan ballı bitkileridir. Bingöl balı, ağırlıklı olarak Bingöl'ün yüksek yaylalarında doğal olarak yetişen çeşitli çiçeklerden elde edilen baldır. Bingöl balı, berrak görünüme, keskin ve kalıcı tada, değişik çiçeklerin kokusuna sahiptir. Bu bölümde bal ve arıcılıkla ilgili Zazaca kavramları inceledik ve aktardık.

Aşi zerqeton: Arı aşılması demek olup arı sütü üretimi veya ana arı üretimi amacıyla seçilen anaç koloniden genç kurtçukların özel kaşıklar kullanarak buldukları gözlerden alınıp yapay ana arı yüksüklerine aktarılmasıdır.

Ballix (Méşedin): Arı kovanının bulunduğu yer.

Bars: Anne arının oğul yapması için özellikle ağaçların dallarında binlerce arının etrafında toplanması.

Bır zerqeton: Arı kolonisi. Bir ana arı ile sayıları mevsimlere göre değişen birkaç yüz erkek ve binlerce işçi arının oluşturduğu aynı kovana paylaşan arı topluluğu, arı ailesidir.

Bizé egminwon: Arıcı bizi oluptel takmak üzere çerçeve çitalarına delik açmak için kullanılan biz.

Buyé dayzerqet: Ana arı kokusu.

Conperayış zerqetık: Arı sokması demek olup arıların bir yere iğnelerini batırarak zehir vermeleri.

Çaringé (Çaring): Kıvımlı renkli yabancı arısı, yabancı eşek arısı.

Çarling: Kırmızı sarı renkli büyük arı.

Çekmecé tuzévil: Çiçektozu, polen çekmecesidir. Kovan tabanının alt kısmında bulunan, çiçektozu (polen) kovanından geçen arıların düşürdüğü çiçektozlarının toplandığı çekmecedir.

Çerçiva: Çerçeve, petek muhafazası.

Çerçivé aşi: Aşılama çerçevesi olup aşılamanın yapıldığı yüksüklerin sırayla sabitlendiği çerçeve.

Çım zerqetnér: Erkek arı gözü. Ana arının dölsüz yumurta bıraktığı, işçi arı gözlerine göre daha iri olan petek gözüdür.

Domé zerqetnér: Erkek arı kapanı olup kovan uçma deliği önüne konularak erkek arıların veya yabancı arıların kovana girişini veya ıslah çalışmalarında erkek arıların kovandan çıkmasını engelleyen bir tuzaktır.

Dayzerqet: Ana arı.Kraliçe arı olup koloninin üreme organları tam gelişmiş dişibireyidir.

Dérziné zerqet: Arı iğnesi.Ana arı ile işçi arıların son kısımlarında yer alan savunma organıdır.

Domé vinçelézerqeton: Arısakızı kapanı demek olup kovan üst örtü bezi yerine, arısakızı toplamak amacıyla koyulan, arıların geçemeyeceği şekilde aralıklar bulunan, aralıkların arılar tarafından arısakızı ile kapatıldıktan sonra arısakızının hasat edildiği kapandır.

Dızdi: Yağmacılık, işçi arıların başka kolonilerden bal çalmaları.

Dayzerqeta zurker: Yalancı ana demek olup arı kolonisinde ana arı ve yavrunun olmadığı durumda, arı sütü ile beslenerek yumurtalıkları gelişen ve dölsüz yumurtlayan işçi arılardır.

Egmin: Bal

Egmin arıdayış: Bal hasadı, bal sağımı,olgunlaşmış balın kovanlardan alınması.

Egmin awın: Olgunlaşmamış, sulu bal, içerisinde su oranı yüksek olan bal.

Egmin çom: Çam balı. Basra denilen böcek, çam ağacını deldikten sonra, arı, gövdeden çıkan bu salgıyı, bal haline getiriyor.

Egmin qaraqovan: Kara kovan petek balı.Bu ballarda hiçbir suni yapı yoktur. Her şeyi arının kendisi yapar. Yiyimi çok rahattır.

Egmin pémi: Pamuk balı. Pamuk bitkisi çiçeklerine üşüşen arıların ürettiği bal çeşididir. Lezzetiyle ün yapmıştır.

Egmin ruhon: Kekik balı.Bal çeşitlerinin arasında en kaliteli olanıdır. Saf kekik otundan öz toplayan arıların ürettiği şeffaf, kekik kokulu, buruk tatlı bir baldır.

Egmin süzmı: Süzme balı.Peteklerden süzülerek elde edilen baldır. Çeşitli yöntemlerle özellikle merkezkaç yöntemi ile petek gözlerindeki balın çıkartılmasıdır.

Egmin şom: Petek balı.Kovanlar içerisinde bulunan peteklere arının balı yapması, üzerini sırlaması sonucu oluşan doğal baldır.

Egmin vıl:Çiçek balı.Arıların çiçeklerden topladıkları nektarları vücutlarında bulunan özel salgı maddeleri ile karıştırarak peteklerde olgunlaştırması sonucu çiçek balı elde edilir.

Egmin vilé wari: Yayla çiçek balı.Yaylalarda yetişen çiçekler ile çalışan arıların üretmiş oldukları bal türlerinden birisidir. Kır çiçeklerinden elde edilen bir bal türüdür.

Egminci (Egmindar): Arıcılık. Bal arısının, bal, balmumu gibi ürünlerini elde etmek için yapılan yetiştiriciliğe verilen addır.

Egminviyétı koçeri: Gezgin arıcılık, göçer arıcılık.Bölgeler arası çiçeklenme dönemi farklılıklarından yararlanmak üzere arı kolonilerinin yılda bir kaç farklı yörede tutularak daha fazla ürün alma imkânı veren arıcılık biçimidir.

Espijé zerqeton: Arı biti.Arılar üzerinde yaşayan, arıların tükettiği besinlerle ve özellikle arı sütüyle beslenen, arıların çalışma etkinliklerini ve ömürlerini azaltan bittir.

Felczerqeton: Arı felci.Erişkin arılarda yaz aylarında sık rastlanan arı felci hastalığıdır.

Fırşu egminci: Arıcı fırçası olup çeşitli amaçlarla arıları süpürmek için kullanılan yumuşak kıllı fırçadır.

Hak: Yumurta demek olup normal koşullarda ana arılar tarafından döllü ya da dölsüz ve işçi arılar tarafından sadece dölsüz olarak petek gözlerine bırakılan ana arı, işçi arı ve erkek arı adaylarıdır.

Hingdar: Arıcı, arıcılık işi ile uğraşanlara verilen ad.

Hingé: Bal arısı.

Xortum: Hortum demek olup arılarda alt çeneler ile alt dudakların uzanarak birlikte oluşturdukları yapıdır.

Huyé egminci: Arıcı körüğü.İçinde çeşitli malzemeler yakılarak elde edilen dumanı arılar üzerine pompalamak suretiyle onları sakinleştirmek için kullanılan alettir.

İslah kerdış: Islah, iyileştirme demek olup genetik geliştirme yöntemleri kullanılarak bal arılarının ekonomik açıdan önemli olan genetik özelliklerinin geliştirilmesidir.

Izgaré dayzerqet: Ana arı ızgarası.Ana arının kovan içindeki çalışma alanını sınırlamak üzere kuluçkalık ve ballık arasına yerleştirilen ızgaradır.

Jar zerqeton: Arı zehri olup işçi arılarla ana arıların karınlarının son kısmındaki zehir bezlerinden salgılayarak iğneye bağlı zehir kesesinde depoladıkları zehirli bileşiktir.

Qaraqovan: Karakovan, ilkel kovan.Çalıdan örme sepetler, tahtadan yapılmış prizmatik kutular, içi oyulmuş kütükler veya topraktan yapılmış çeşitli kaplar gibi belirli bir standardı olmayan ve modern arıcılık tekniklerinin uygulanmasına imkân vermeyen tipteki kovanlardır.

Qazon egmin: Bal dinlendirme kabı, bal dinlendirme kazanı. Baldaki büyük parçacıkların dibe çökmesi, hava kabarcıklarının yüzeye çıkması için ve balın durulmasında kullanılan kazandır.

Qefesé dayzerqet: Ana arı kafesi.Plastik, ahşap gibi malzemelerden yapılmış, ana arının geçici bir süre tutulduğu veya taşınmasında kullanıldığı en az bir yüzünde sinek teli olan küçük kutudur.

Quiçmiés: Arı kümesi.

Kerm: Larva, kurtçuk. Üç günlük yumurtalardan, kabuğun çatlamasıyla çıkan arı yavrusu olup bakıcı işçi arılar tarafından üretilen arı sütü ile beslenir.

Kuarı (Kuwaré): Arıkovanı, petek. Ahşap ve strafor gibi malzemelerden yapılan ve içine arı kolonisi konulan arı barınağıdır.

Kuéçık: Transfer kaşığı, transfer tığı.Ana arı veya arı sütü üretiminde kurtçukları petek gözünden, ana arı yüksüklerine aktarmak için kullanılan alettir.

Lepik egminci: Arıcı eldiveni. Arıcıların arı sokmalarına karşı ellerini korumak için kullandıkları eldivendir.

Lihiré zerqet: Yavru arı. Arının, yumurta, kurtçuk ve kapalı gözlü yavru halidir.

Lué buy: Koku bezi. Arılar arasında haberleşme aracı olarak kullanılan kokuların salgılandığı bezdir.

Makiné egmin süzmiş: Bal süzme makinası. Petekli balın peteklere zarar vermeden süzülmesi için kullanılan makinedir.

Maské egminci: Arıcı maskesi, arıcı elbisesi olup arıcıların arı sokmasına karşı korunmak için giydikleri, yüze gelen kısmı sinek telli elbisedir.

Maské sari: Baş maskesi. Arıcıların, başlarını arı sokmasına karşı korumak için giydikleri, yüze gelen kısmı sinek telli maskedir.

Maven zerqeton: Arı mesafesi, arı aralığıdır, arıların kovan içinde rahatça hareket edebilecekleri yol ve geçit sistemleridir.

Mer'é zerqeton: Arı merası, arı otağı olup arıların yararlanabileceği, arılık çevresindeki coğrafi bölge ve bu bölgedeki bitki örtüsüdür.

Miés (Miyés): Sinek

Miése egmin: Bal sineği, arı

Miésa çequeré: Yaban arısı

Miésa vıring: Arı

Mirçiké zerqeton: Arı kuşu. Temel besinleri arılar olan kuş türüdür.

Mıqaré egminci: Arıcı mahmuzudur. Çerçevelere takılan teller ile kılavuz peteği birbirine yapıştırmak için kullanılan kollu bir makaradır.

Mume egmin: Balmumu. İşçi arıların mum salgı bezlerinden vücut dışına salgılayıp petek örmekte kullandıkları maddedir.

Nıwéşiyé kéron: Taş hastalığı mantarın arıların iç organlarını etkileyerek larvanın ölmesine neden olur.

Nıwéşiyé kırıéj: Kireç hastalığı olup yavruların mantara yakalanmasıdır.

Nıwéşiyé lihiron: Yavru çürüklüğü hastalığı. Bakteriler veya yavru üşümesinin sebep olduğu, yavruların petek gözlerinde ölüp çürüdüğü, yavru hastalığıdır.

Sirké egmin: Bal sirkesi. Bala, su ve sirke katılarak baldaki karbonhidratların usulüne uygun olarak mayalanması sağlanarak elde edilen sirkedir.

Süzmişkerdiş egmin: Bal süzme demek olup petekli bal çerçevelerindeki balın, petek gözlerinden çıkartılmasıdır.

Şeker: Arılara verilen besleme şekeri.

Şéma: Eritilmiş arı balmumu.

Şıt zerqeton: Arı sütü olup bakıcı işçi arıların başlarının iki yanındaki bezlerinden salgılayarak larvaları ve ana arıyı beslemede kullandıkları özel salgıdır.

Şurup: Çay şekeri ile su karıştırılarak hazırlanıp, arıları yavru üretimine teşvik etmek için verilen, arı yemidir.

Texté qısımkerdiş: Bölme tahtası, sıkıştırma tahtası. Zayıf arı kolonilerinde kovan içi hacmini daraltmak için kullanılan, çerçeve dış boyutlarında yapılmış ahşap bölmedir.

Tuzé vil: Çiçektozu, polen. Arıların bitkilerden toplayıp protein kaynağı olarak kullandıkları, bitkilerin erkek üreme hücresidir.

Vinçelé zerqeton: Arısakızı, arı reçinesi olup, arıların değişik bitkilerin özellikle çiçek ve tomurcuklarından topladıkları reçinelerle balmumu ve ağız sıvılarının çeşitli oranlardaki karışımıyla meydana gelen sakızımsı maddedir.

Ving: Hayvanlara konan arı.

Yemliq: Arıların polen ürettiği veya yem yedikleri plastik olan ve kovanların içinde bulunan nesnedir.

Zelqetik (Ziltiq, Zerqeté): Sarı siyah renkli arı.

Zerqetabelek: Alaca arı demek olup meyve bahçelerinde ve seralarda sebzelerin tozlaşmasında kullanılan, sadece siyah rengi olduğu gibi sarı, siyah, beyaz renkli kuşakları olan uzun tüylü, dünyada birçok türü bulunan, tombul arı türüdür.

Zerqeta çimpiérdayı: Kapalı gözlü yavru. Bal arılarının 3 gün yumurta, 6 gün açık yavrudansonraki petek gözlerinin kapanmış dönemidir.

Zerqeta esmer: Esmer arı olup kısa dilli, genellikle hırçın, bal verimi düşük arı ırkıdır.

Zerqeté hegon: Tarlacı arı demek oluş balözü, çiçektozu, arısakızı ve su toplama yeteneğine sahip ergin işçi arıdır.

Zerqeté hér: Eşek arısı olup gövdesi kızılımsı sarı ve siyah çizgili olan arıdır.

Zerqeté Xevatuéx: İşçi arı olup bal arısı kolonisinde ana arının bıraktığı döllu yumurtalardan 21 günde gelişen dişi bireyler, kolonin en kalabalık gurubudur.

Zerqeté qırım: Melez arı demek olup ana arının farklı ırktan erkek arılarla çiftleşmesinden sonra meydana gelen arılardır.

Zerqeta nér: Erkek arı olup ana arının bıraktığı dölsüz yumurtalardan oluşan, erkek cinsiyetli koloni bireyidir.

Zerqeté pawıtox: Bakıcı arı olup arı sütü salgılama ve larva besleme yeteneğine sahip genç işçi arıdır.

Zerqeté pelqertel: Kartal kanat arı, çörekçi arıdır.İlkel kovanlarda petekleri yapma şekline göre, petekleri çapraz yapan arıdır.

Zerqetonremnon: Arı kaçırın demek olup balı hasat edilecek kolonilerde kuluçkalık ile ballık arasına yerleştirilen, arıların ballıklardan kuluçkalığa geçişine izin veren, kuluçkalıktaki arıların ballıklara geçmesini engelleyen bir araçtır.

Zerqetéşimşir: Kılıç arısı demek olup ilkel kovanlarda petekleri yapma şekline göre, petekleri kovan boyunca uzunlamasına yapan, bal toplama yeteneği yüksek, saldırgan karakterli arıdır.

1.6.5. Hayvan Gübresi, Gübreleme ve Tezek İle İlgili Kavramlar

Gübre, çoğunlukla hayvan dışkılarından elde edilir, bunun yanında sunni gübreler de üretilir ve tüketilir. Gübre, bitkilerin beslenmesinde kullanılır ve verimi artırır. Gübreler,

bitkilerin büyümesi için gerekli gıdayı içerir. Her ne kadar toprak ve su bu gıdanın büyük bir kısmını sağlamaya yeterse de birçok hallerde bir takım gıdalar bakımından fakir olabilirler. Böyle hallerde toprağın gübre ile takviye edilmesi gerekir. Hayvan pislikleri, saman ve diğer bitki artıkları binlerce yıldan beri doğal gübre olarak kullanılmaktadır.

Hayvan gübresi (ahır, çiftlik gübresi) ; ahır ve kümes hayvanlarının katı ve sıvı dışkıları ile karışımından elde edilir. Hayvan gübresi; çiftlik, ağıl ve ahırda beslenen koyun, keçi, at, eşek, katır, sığır ve manda dışkılarından elde edilir. Gübre, toprağı zenginleştirir toprağın işlenmesini kolaylaştırır. Toprağın su tutma kabiliyetini ve havalanmasını artırır. Sebze ve meyvelerin yetiştirilmesine yardımcı olur. Gübre üretimi dışında hayvan dışkısı tezek olarak kullanılmaktadır. Kuş gübresi; tavuk, kaz, ördek, hindi, bıldırcın ve güvercin dışkılarından elde edilen gübredir. Tuzlu ve bol su isteyen topraklara faydalıdır.

Bingöl'de meyve ve sebze yetiştirmek için hayvan gübresinden yararlanılmaktadır. Daha çok ahır, çiftlik gübresi üretilmekte olup elde edilen bu gübreler tarla ve bahçelere serilir ve ürün verimi artırılır. Bingöl'de kullanılan gübre doğal ve organikdir.

İnsanlar hemen hemen her gün hayvanların altlarını süpürerek gübrelerini toplarlar ve zamanı gelince bu gübreleri kullanırlar. Bazen de insanlar hayvanların altlarını temizlemeyip dışkılarının birikmesini sağlar ve bundan tezek üretilip kışın yakacak olarak kullanılmaktadır. Kuş gübresi yani tavuk ve güvercin gübresinin üretimi ve kullanımı Bingöl'de yaygın olmayıp daha çok küçükbaş ve büyükbaş hayvan gübresi kullanılmaktadır. Gübre, tezek ve hayvan dışkılarının Zazaca karşılıklarını araştırarak aşağıya aktardık.

Bézibil (Bépişki): Gübresiz

Kermı (Qalax): Tezek, tezek yığını

Pışki (Zibil): Gübre

Pışkiyéps: Küçükbaş hayvan gübresi

Pışkiyédevar: Büyükbaş hayvan dışkısı

Pışkıl: Hayvanların tek tek olan dışkıları

Riyex: Hayvanların sulu dışkısı

Sawé: Hayvan gübresinin atılması için sepet tarzında yapılan nesne, genelde ağaç dallarında yapılır.

Selng (Selek): Hayvan pisliğini atmaya yarayan sepet

Sıl: Büyükbaş ve küçükbaş hayvan dışkısı

Tapık (Palpate): İnek, öküz, dana, sığırların bir defada bir yere toplu olarak bıraktıkları dışkı

Zirç: Kanatlı hayvan, kuş dışkısı

Zirçmirçikon (Zirçmirçık): Kuşların dışkısı

Zirt: Kuş gübresi.

Zirtkergon (Zirtkerg): Tavukların dışkısı

1.6.6. Yumurta ile İlgili Kavramlar

Yumurta; kuşların, sürüngenlerin, kurbağaların, balıkların, böceklerin dişilerinin, çoğalmak için yaptıkları ve içinden sonradan yavrunun çıktığı unsurdur. Yumurta hem üreme aracı hem de yiyecek olarak kullanılmaktadır. Yöremizde yumurta önemli bir besin kaynağı olup çokca üretilir ve tüketilir. Bingöl'de özellikle tavukçuluk yaygın olup tavuk yumurtası çokça kullanılmaktadır. Yumurta ile ilgili Zazaca kavramları tespit ederek aktardık.

Bılon: Fol

Hak: Yumurta

Hak'alok: Hindi yumurtası

Hak bewron: Güvercin yumurtası

Hakxaşılınay: Haşlanmış yumurta

Hakkal: Pişmemiş yumurta

Hakkerg: Tavuk yumurtası

Hakqonz: Kaz yumurtası

Hak mar: Yılan yumurtası

Hakmasi: Balık yumurtası.

Hakmirçık: Kuş yumurtası

Hakmirçikon: Kuşların yumurtası

Haklegleg: Leylek yumurtası

Hakpotı: Pişmiş yumurta

Hakpuç: Çürümüş, boş yumurta

Hak timsah: Timsah yumurtası

Hakwerdeg: Ördek yumurtası

Hakzarej: Keklik yumurtası

1.7. Hayvancılıkla İlgili Alet, Araç, Gereç ve Eşyalarla İlgili Kavramlar

Alet ya da araç; belirli bir işi yapmak için özel olarak üretilmişlerdir. İş sürecinde kullanılırlar ve iş yapmayı kolaylaştırırlar.Eşya; türlü amaçlarla günlük hayatta kullanılan, insan yapısı, taşınabilir cansız nesnelere bütünüdür.Bu bölümde hayvancılık alanında kullanılan araç, alet, gereç ve eşyaları araştırarak Zazaca karşılıklarını tespit ederek aktardık.

Aşir: Berivanların içine süt koydukları küçükbaş hayvanların postu, süt tuluğu

Awrej: Çökeleğin içinde toplandığı deri tuluk.

Bazbend: Kolbağı, çobanların gece bir hayvanı bağladıkları ip.

Bélemı (Paştıl): Palan, semer ve zin altına konulan binek hayvanların sırtlarında oluşan yaraları önlemeye yarayan kilim veya küçük yorgan parçası

Bend (La): İp demek olup yün ve keçi kılından yapılır.

Bınpızı: Kolan demek olup semeri, eğeri hayvana bağlayan alttaki ip

Bımbuécık: Semer ve yükü hayvanların üstünde kalmasını sağlayan hayvanın kuyruğunun altından geóirilen ip

Bırınđ (Hevrınđ): Yün, kıl kesme aracıdır. Koyun, keóı kırkma makası olup iki ağızlı uzun makas

Celev: Ahırda hayvanları yemlerken boyunlarına geóirilen U Şeklindeki ađaó paróası

Ceres: Hayvanların boynuna sılan óıngırak, küçük óan

Cil: Hayvan semerlerinin içine konulan saplar

Ciléher: EŞek bellemesi ve eşek palanı

Cıltar: Palanın üzerine örtülen kilim

Óongıl: Binek hayvanlara yük yüklenirken yükün düzenli bir Şekilde yüklenmesi için ađaóta yapılmış V Şeklindeki aletlerdir. Odun taşımak için eşek, at ve katırların palanlarına konulan ađaó óatallardır. Üste ikili olarak iplerle birbirlerine bağlanılır.

Óulax: U Şeklinde ucunda ip bulunan yemlik bağı

Daleqzin: Eyer askısıdır. Ata binmesini kolaylaştırır.

Donir: Yayık

Faq (Feq, Dafe, Dom, Dum, Hiz): Tuzak, kapan, fak. Keóı kılından yapılmış ilmik halindeki tuzak.

Faqa lu: Tilki kapanı

Faqa merri: Fare kapanı

Faqé miróık: Kuş kapanı

Galı (Xuró, Galé): Heybe, huró. Yük hayvanların üstüne konulan ve içine eşya konulan, kıl ve yünden örölmüş iki bölmeli óuval.

Gastar (Çongilresni): Reseni adı verilen ipin iki ucunu birbirine bağlamak ve sıkıştırmak için ipin bir ucuna takılan V şeklindeki ağaç dalıdır. Yük bağlamakta kullanılan urganın ucuna bağlanan çatalı ağaç parçası, kanca, çengel, örken kancası.

Gebre (Kefe): Hayvanları tımar etmekte kullanılan kese.

Gem: Hayvanların ağızına bağlanarak hayvanlara yön vermeye ve onları dizginlemeye yarayan demir alet

Gemé astuer: At gemi

Goşaré haywanon: Hayvan küpesi demek olup hayvanların kulakları delinerek takılır.

Xaşa (Gaşa): Keçi kılından örülmüş iki dolgu yeri bulunan uzun boy çuval. Galıdan büyüktür. Genelde keçi kılından olmakla beraber bazen un torbalarından da yapılır.

Hacet (Hajet): Alet, araç

Harzin: Ahırlarda üzerine at eyeri, eşek palanı konulan ağaç, asmalık.

Hefsar (Hevsar, Reşmı, Sarbend):Yular demek olup hayvanın bir yere bağlanması, dizginlenmesi, çekilip getirilmesi için başına takılan, deri ve zincir aksamdan oluşan araçtır. Boyuna takılan kısım deriden, bağlanacak kısım zincir ve ipten oluşur.

Heqbi: Heybe demek olup at, eşek gibi hayvanların eğeri, semeri üzerine konan veya omuzda taşınan, içine öteberi koymaya yarayan kilim veya deriden yapılmış iki gözlü torbadır.

Kaşung: Palan bağı

Kedik: Ayran tuluğu.

Klasing (Kelakışnı): Çobanların uzaklara taş atmak için kullandıkları ip ve deriden yaptıkları sapan tarzı nesne.

Kurn (Arık, Çalani):Yalak, yemlik. İçine saman, ot, yem, arpa gibi hayvan yiyeceklerin konulduğu tahtadan yapılmış olan besleme aleti.

Qaşavu:Kaşığı demek olup hayvanları tımar etmek için saçtan yapılmış dişli araç, hayvanları tımar tarağı.

Qed (Qeyd): Atların uzaklaşmasını önlemek için ön ayaklarını birbirine bağlayan zincir, pranga, kelepçe.

Qafesé zerrej: Keklik kafesi

Quelunpalon (Quelunzin): Palan, eyer kolanı.

Qumçi: Kamçı. Binek hayvanların sürmesinde kullanılır.

Mastuér: Süzgeç, huni demek olup sütteki pisliklerin ayrılmasında kullanılır. Demir ve naylondan yapılır.

Meşk: Yayık, tuluk, deri yayık, tabaklanmış yoğurt yayma tulumu demektir. Genelde inek postundan yapılır.

Meşkédu: Tuluk, ayran yayığı.

Mıx (Mıh): Çivi

Mıxnali: Nal çivisi. Hayvanların nallanmasında kullanılan arkası kabarık olan çivi

Mınceli (Cil): Palan ve semer yapımında kullanılan tahıl sapı

Nalé (Nalı): Nal demek olup binek hayvanların (at, katır, eşek) ayaklarının altına vurulan demir cisimdir. Yürümelerini kolaylaştırır ve toynaklarının yıpranmasını engeller. Hayvanların ayaklarına nal vuranlara 'Nalbent' yani 'Nalbant' denilir.

Palon (Paliyont): Semer, eğer. Yük ve binek hayvanların sırtlarına yerleştirilen, üzerine yük bağlanan, binilen oturtmalıktır. Bu işle uğraşanlara 'Palanwon' ya da 'Palonci' denilir. İnsanların hayvanlara binmesini ve hayvanların da yük taşıırken sırtlarının yıpranmamasını sağlar. Genelde keçe, kilim ve cil denilen tahıl saplarından oluşur. Hayvanların sırtlarında durmaları için ön, alt ve arkadan iplerle sabitlenilir.

Paldum: Eşek ve beygir semerlerine dikilip uyluklarına geçirilen enli ve yassı kayış.

Paşteng: Yükü hayvanın sırtına bağlayan ip.

Resnı (Resenı): Hayvanların yüklerini bağlayan kalın ve uzun ip. Kıldan örülerek yapılan halat, örken

Sarzin: Eyer başlığı

Satuér: Satır, et kesme aracı

Séwé (Séwé sıl, sawé, selek): Hayvan gübresinin atılması için sepet tarzında yapılan nesne.

Sımtıraş: Nalbantların hayvanların toynaklarını düzleştirmelerinde kullandığı tırnak yontma bıçağı. Hayvanların toynaklarına 'Sım' denilir.

Siépé: Yayığın ayakları olup genelde ağaçtan yapılır, üç tanedir. Üste iplerle birbirlerine bağlanılır, üçgen şeklini alır.

Siki: Sikke demek olup büyükbaş hayvanları sabitlemek için, yuların bağlandığı kısmı halkadan oluşan zincirlerden oluşmuş demir araç.

Sikiéheron:Eşeklerin otlaması sırasında ayaklarına bağlanan zincirlerin tutturulduğu kalın, sivri ve delikli olan bu demir parçası yere çakılır, eşeğin ayağına bağlanan zincir tutturulur.

Sikiéastuer: Atın bağlandığı demir kazık.

Sikié qatır:Katırın bağlandığı demir kazık.

Sonı: Aletlerin keskin yapılmasında kullanılan taşdır, üzerine biraz da yağ sürülür. Makas ve bıçakların keskin yapılmasında faydalanılır.

Şonéput (Şonbuél, Şonver): Yün tarağı. Yıkandıktan sonra yünün ayrışmasını ve yumuşamasını sağlayan tarak, yün ayıklama aracı.

Tengpalon: Eşek semerinin sıkma koşumları.

Toq: Hıltar, tasma demek olup çoban köpeklerinin boynuna takılır. Uçları sivri, demirden yapılmış, yabani hayvanlara ve diğer köpeklerle boğuşması esnasında koruyucudur.

Toqué kütik: Köpek tasması

Torı: Berivanların süt ve eşyalarını koyduğu sırtlarında taşıdıkları yün ve kıldan yapılan torba.

Tuér (Tiep, Tur): Ağ

Tuérémason: Balık yakalama aracı, balık ağı.

Tur: Yakalan balıkları takmak için kullanılan sağlam, kırılmaz su söğüdü dalları.

Teng: Binek ya da yük hayvanının kolanı.

Wılar: Hayvanların boynuna takılan ve yiyecek yemesi için kullanılan askılı torba, yemlik. Genelde at arabalarını taşıyan atlara takılır.

Zel (Luli): Kaval

Zeng (Zengé): Çıngırak, zil demek olup hayvanların boyunlarına geçirilir ve ses çıkartılır.

Zengé astuer: At çıngırağı

Zengé bız: Keçi çıngırağı

Zengé ga: Öküz çıngırağı

Zengé méşna: Koyun çıngırağı

Zin (Zen, Zengu): Atın üzerine bir kişinin binmesini sağlayan renkli örtü, eğer, üzengidir. Palandan daha küçüktür. Deri ve keçeden yapılır. Atlara vurulan eğerdir.

1.8. Avcılık ve Av Malzemeleri ile İlgili Kavramlar

Avcılık, geçmişte çok eskiye dayanan bir faaliyettir. Zamanın şartlarına göre amacı değişen bir uğraştır. İnsanların bazen karınlarını doyurmak ve bazen de eğlenmek, spor yapmak için sürdürdükleri ve günümüze kadar getirdikleri bir gelenektir. İnsanlar tuzakla vahşi hayvanları etleri ve kürkleri için, bazen de zarar vermelerini önlemek ya da bilimsel araştırmalar yapmak için yakalarlar.

İnsanlar, hayvanları avlamak için değişik metotlar ve birçok alet geliştirmişler, av için köpekler ve şahin, doğan gibi kuşları eğiterek kullanmışlardır.

Bingöl'de avcılık yaygın olup birçok avcı, av dönemlerinde ava giderek av hayvanlarını avlamaya çalışıyorlar. Bingöl coğrafyası avcılık için elverişli olup birçok hayvanına yurt olmuştur. Kara ve su avcılığı yapılmakta olup genelde balıklar, keklikler ve tavşanlar avlanmaktadır. Bazen yabani hayvanlar da avlanılır, tilki, kurt, ayı, ceylan vb.

Bingöl’de avcılık bir gelenek haline gelmiş olup insanların kültürlerini etkilemektedir. Avcılık Bingöl’de konuşulan Zazaca’ya da etki ederek zenginlik katmıştır. Hemen hemen her avcılık kavramının Zazaca karşılığı vardır ve kullanılmaktadır. Av ve avcı hikâyeleri çokça anlatılır.

Kara ve su avcılığı olmak üzere iki çeşit av yöntemi uygulanmaktadır. Kara avcılığı; ördek, ceylan, tavşan, kuş avcılığı gibi çeşitleri olan karada yapılan avcılık çeşididir. Hobi, spor ve yemek amaçlı yapılır. Avcılar, bu avlanma çeşidi için birçok metot ve malzeme geliştirmişlerdir.

Kara avcılığın malzemeleri; av tüfekleri, bıçak, çakı (keskin av bıçakları), pusula (yön belirleme), harita (yer belirleme), av çantası, harbi takımı (silah temizleme), metal yağı, tüfek kılıfı, tüfek kayışı, namlu boyası, fişeklik, dürbün, kamuflaj (avcı giyimi), avcı yeleği, fener, lamba, ışıklak, bot, trap makinaları ve aksesuarları vb. eşyalardır.

Su avcılığı; sulara, yani denizlerde, barajlarda, göl, gölet, dere, çaylarda yapılan balık avcılığıdır. Balıkçılar birçok metot geliştirerek ve çeşitli av malzemelerini kullanarak balık avlamaktadırlar.

Balık av malzemeleri; makine ve kamış setleri, balıkçı olta seti, olta makineleri, olta kurşunları, olta firdöndüleri, doğal balık yemleri, jig malzemeleri, jig olta, olta misinaları, olta şamandıraları, mantar, aksesuarlar ve hazır takımlar, olta setleri, olta kamışları, olta iğneleri, olta kaşıkları, olta firdöndüleri, suni yemler, balık saklama çanta ve kutuları, alıkçı takımları (balıkçı aksesuarı, giyimi), balıkçı yeleği, fly olta, kepçe (livar, pinter), kova, zoka, zıpkın, alarm, zil, ışık, bıçak, serpm ağ, serpm ağ vb. eşyalardır.

Avcılar birçok av tuzak çeşitlerini kullanarak avlarını yakalamaya çalışırlar. Avcılığı kolaylaştıran yöntemlerden biriside tuzak kurmaktır. En önemli avantajı ise yakaladığımız hayvanı en az zararla ele geçirip hayvanın etinden veya kürkünden en üst seviyede yararlanmanızı sağlarlar. Avcılıkta genelde kullanılan tuzaklar olarak; çelik tasarlanmış tuzaklar, ilmek tuzağı, büyük ağlar, çukurlar kazmak, kütüklerden tuzaklat kurmak, ok, mızrak ve ateşli silahlarla avlanma yöntemlerini sayabiliriz.

Aksesuaron u taxımon hazır: Aksesuarlar ve hazır takımlar,

Alatiring: Fener, lamba, ışıklak,

Alerım: Alarm,

Bot: Bot,

Buyé nomli: Namlu boyası,

Çé fişegon: Fişeklik,

Çenté u quti mason: Balık saklama çanta ve kutuları,

Çenti: Çanta

Çenté seyd: Av çantası,

Dérzin: İğne

Dérzinon nak: Olta iğneleri,

Dom (Dum, Dafe): Yabani hayvanları avlamak için kurulan tuzak

Dom ronayış: Tuzak kurmak

Dom kotış: Tuzağa düşmek

Dürbin: Dürbün,

Faq: Tuzak, kapan

Faqa merro: Fare kapanı

Faqa mırçikon: Kuş kapanı, kafesi

Faqa lu: Tilki kapanı

Fişegon nak: Olta kurşunları,

Herhese (Xerxesi): Avı celb etmek için avcıların tuzağın yanına bağladıkları kuş

Xeriti: Harita

Kard: Bıçak, çakı, keskin av bıçağı

Kınç seydwonon: Kamuflaj, avcı giyimi

Kuéçık: Kaşık

Kuécikon nak: Olta kaşıkları,

Kepçik: Kepçe

Qayış tıfing: Tüfek kayışı,

Qılıfé tıfing: Tüfek kılıfı,

Qomışon nak: Olta kamışları,

Qovı: Kova,

Mantar: Mantar,

Makiné nak: Olta makineleri,

Makiné u taxım qamış: Makine ve kamış setleri,

Makiné trap u aqsesuar: Trap makinaları ve aksesuarları,

Malzemé jig: Jig malzemeleri,

Meterif (Retıfnayış): Geceleyn av sırasında avcının saklamak için yapmış olduğu kamufraj, saklanmak demektir.

Misiné nak: Olta misinaları,

Nak: Olta

Naké jig: Jig olta,

Nécirwon: Avcı

Netırnayış: Pusuda beklemek

Nımtış: Saklanmak

Pusula: Pusula (Yön belirleme),

Run metal: Metal yağı,

Seyd: Av

Seyd (Seydkari, Seyyadi): Avcılık

Seydwon (Seydçi, Seydbaz, Seydkar, Seyddar, Seyyad, Seydvon): Avcı

Serpmi: Serpme,

Subé: Söğüt ağacından yapılan süzgeç şeklinde şelale altlarında balık avlanması için kullanılan alet, tuzaktır.

Şemandiré nak: Olta şamandıraları,

Şoq: Işık,

Taxım masıwon: Balıkçı takımları, balıkçı aksesuarı, giyimi

Taxım nak: Olta setleri,

Taxım nak masıwon: Balıkçı olta seti,

Taxım silah: Harbi takımı, silah temizleme,

Tuér (Tor, Tur, Serpmi): Balık avlamak için kullanılan büyük ağ, serpme

Tonzi: Tazı, bir cins av köpeği

Tıfıng: Tüfek, silah

Tıfıng seyd: Av tüfekleri,

Tuér: Ağ,

Tuéré serpmi: Serpme ağ,

Yeleg masıwon: Balıkçı yelegi,

Yeleg seydwon: Avcı yelegi,

Yem nivıraştémason: Doğal balık yemleri,

Yem vıraştı: Suni yemler,

Zil: Zil,

1.9. Yayla ve Yaylacılık ile İlgili Kavramlar

Yayla, çevresine göre daha yüksek olan yerlerdir. Fazla engebeli olmayıp düz ve otlaklarla kaplı, suyu bol olan yaylalar hayvancılıkla geçimlerini sağlayan topluluklarca yılın belirli aylarında hayvanlarına taze ot temini ve aynı zamanda hayvansal üretimlerini (süt, peynir, yağ gibi) yapmak amacıyla kullanılır. Yaylalar, hayvanların otlatıldığı, yazın daha serin şartlarda yaşamak için yılın belli dönemlerinde faydalanılan geçici mekânlardır.

Yaylacılık; büyük ölçüde hayvancılığa dayalı mevsimlik bir hareket olup, yaz mevsiminde insanların hayvanlarıyla birlikte yayla adı verilen geçici yerleşmelere göçmelerini, orada bir süre kalmalarını ve ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını kapsamaktadır. Kışlık yiyeceklerini hazırlamak için hayvanları yüksek rakımlı vadilere çıkarmaktır.

Yaylacılık mevsimlik bir harekettir. Hayvancılık yapan insan gruplarına, sürülerini daha iyi besleme, daha fazla hayvan besleme ve hayvanlarının daha iyi ürün vermesi olanağını sağlar. Step bölgelerinde yazın sıcaklığın artmasıyla insanlar hayvanlarla beraber yükseklerle, dağ, otlak, çayır, mera ve subaşlarına giderler. Bu insanların ova, dağ etekleri ve vadilerdeki köy evlerine karşılık yaylalarda da evleri vardır.

Çok eski yıllardan günümüze kadar devam eden gelenektir. Yaylacılığın ortaya çıkış nedenlerinden en önemlisi, ekonomik nedenlerdir. Yaylacılık geniş yayla sahalarından yararlanabilme olanağını, hayvancılığın korunmasını, hayvan yetiştirilmesinin ıslahını ve az masraflı hale getirmesini, yaz yemlemesini ve işten tasarruf sağlayarak çeşitli ekonomik faaliyetlere kaynaklık etmektedir.

Yaylacılık faaliyeti genel olarak şu şekilde yapılır. Birincisi, yerleşik yaylacılık dediğimiz hayvancılık yapan, yaz aylarında hayvanların daha iyi beslenebilmesi ve daha iyi ürün elde edebilmek için hayvan sürüleriyle birlikte 2-3 ay yaylalara çıkan dağ, orman ve ova köylülerinin veya aynı durumdaki şehirlerde yaşayanların yaptığı yaylacılıktır.

İkincisi ise; göçebe veya yarı göçebe hayat yaşayanların, yazları hayvanlarını otlatmak için yüksek ve serin yaylalara çıkmalarıdır. Bunlara halk arasında Beritanlar veya Bertijler denilir. Bu insanlar göç ettikleri yaylaları genelde yayla sahiplerinden kiralarlar. Sonbaharda havaların soğumasıyla yaylalarda inip daha sıcak olan yerlerde kışlamak için göç ederler. Hayatları genelde hayvancılığa dayalı olup yaylak ve kışlak hayat sürdürürler.

Yayla çıkış zamanı hava şartlarına bağlı olarak değişir. Genel olarak Mayıs ayı sonu ile Haziran başıdır. Yaylaya çıkış tarihini muhtar ve köy heyetleri tarafından birlikte belirlerler. Bu tarih, yağın kar miktarına ve karın tahmini kalkış zamanına göre tespit edilir. Belirlenen tarihten önce kimse yaylaya çıkmaz ve yayladan gelmez.

Çıkıştan önce göç hazırlıkları yapılır. Yaylada kullanılacak eşya ve araç gereçler elden geçirilerek göç yükü oluşturulur. Bu yükte, başta yaylada barınma ihtiyacı için kullanılacak kara çadır gelir. Sonra, yatak yorgan, kilim, keçe, minder, yastık gibi malzemelerle süt sağılacak kaplar, peynir, yağ yapımında kullanılan kap kacak, kazan, sitil mutfak araç gereçleri, erzak ve onların konulduğu çuvallar, gaz lambası, ekmek sacı gibi malzemeler, ayrıca bunların yanında yaylada tüketilecek un, tuz, şeker, yağ gibi yiyecekler yer alır.

Göç hazırlıklarında göçe katılacak küçükbaş hayvan sürülerinin de hazırlanması önemlidir. Hayvanlar birbirlerine karışmaması için damgalanır, işaretlenir, bakımları yapılır. Çobanlar tutulur. Yükü taşıyacak at ve katır gibi hayvanların da bakımları yapıldıktan sonra kararlaştırılan bir günde göçe başlanır. Günümüzde göç motorlu araçlarla da yapılmaktadır. Aracın gidebildiği yere kadar araçla, yolun izin vermediği yerden itibaren de hayvanlarla veya yürüyerek gidilmektedir. Genelde göç boyunca hayvanlar yük taşımak için kullanılır, insanlar yürür ancak yürüyemeyecek durumdakiler hayvanları kullanabilir.

Yayla hayatı; Haziran ayının başından Eylül ayının ilk haftasına kadar sürüp giden üç aylık bir dönemi kapsar. Göç süresi yöreden yöreye ufak farklılıklar göstermekle birlikte Nisan Mayıs aylarında çıkışlar başlayıp, Ağustos-Eylül aylarında köye dönülür. Havalara göre bu süre azalır, kısalabilir. Yaylada günlük hayat çok erken başlar. Sabah erkenden kalkılıp, sığırlar sağılır. Sütün kaymağı alınıp kaymak kabında, kaymağı alınmış süt ise peynir kazanında biriktirilir.

Bingöl'ün belli başlı yaylalar ise; Bingöl Yaylası, Şerafettin Yaylaları, Genç'te Çötele (Çotla) Yaylası, Karlıova'da Hırhal ve Çavreş Yaylası, Kiğı'da Kiğı Yaylası ve Dağın Düzü Yaylaları, Adaklı'da Karer Yaylası'dır.

Evliya Çelebi, Türkiye'nin çeşitli yörelerinde bulunan yaylalarını sayar ve bu yaylaların içinde en meşhur, en güzel ve en beğenilen yaylanın Bingöl Yaylası olduğunu söyler. Ünlü gezgin, Bingöl yaylalarında bulunan bitki türlerinden, çokçeşitli çiçeklerden, göllerden ve bu göllerde yetişen balık türlerinden hayranlıkla söz eder ve göllerle ilgili efsaneleri dile getirir.

Bingöl yaylasının ahalisi; Zaza, İzol, Lolo, Halti, Çevkani, Şekaği, Kiki, Bisyani, Murki, Yezidi adlı Kürd aşiretleri olup, nice yüz bin hayvanlarıyla Bingöl dağına çıkıp, taze hayat bularak, Erzurum vezirine yayla hakkı (vergisi) verirler. Yaylanın mahsulleri; beşinci iklimdeki yirmi dokuz dağdan en verimli, bu Bingöl dağıdır. Nice çeşit bitki ve otları olduğu gibi, kimya otu dahi vardır.²⁰

Bar: Yük

Bar: Göç

Barkerdı: Göç etmek veya yük yüklemek

Berti (Bertij, Beritan): Göçerler

Çadır: Çadır

Huelık: Yaylalarda taştan yapılmış, üstü kapalı, genellikle iki veya üç odalı basit evdir.

Xém (Xenaq): Kılçadır veya kara çadır. Keçi kıllarından yapılan çullardan ya da keçelerden yapılır. Göçebe insanların barınmak için kullandıkları çadırlardır. Yaylalarda kurulan çadırlardan daha büyük, önü açık, genelde keçi kıllarından yapılan ve insanların konaklandığı yerdir.

Qaşag: Kelkur adı verilen otun çubuğu olup bir sonraki sene yakacak olarak kullanılan ince uzun çubuklardır.

Koçer: Göçer

Lombéqaz: Gaz lambası. Yaylalarda elektrik olmadığı için aydınlatmada gaz lambaları kullanılır.

Mihin: Kazık

Perxil: Öküz arabası, kağrı. Yaylaya taşınırken yükleri taşımakta kullanılır.

Rot: Çadır ve xém kurmaya yarayan, onları ayakta tutan uzun ağaç.

²⁰ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, III. Kitap, vrk.85

Serbar: Hayvana yüklenen yükün üst kısmı.

Warı: Yayla

Wext bar (Wext barkerdı): Göç zamanı

Zozan: Yayla

İKİNCİ BÖLÜM

1. Bingöl Yöresindeki Zazaca Hayvancılıkla İlgili Bilimsel ve Edebi Kavramlar

1.1. Atasözleri

Atasözleri; geçmişten günümüze gelen, uzun deneyimlerden yararlanarak söylenen kısa ve özlü sözlerdir. İnsanlara öğütler verirler, toplum tarafından benimsenmişler, ortak olarak kullanılırlar ve kalıplaşmışlardır. Her atasözü söylendiği toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültür yapısını yansıtır. Atasözleri, kim tarafından ne zaman söylendiği bilinmez ve anonimdir. Bu sözler topluma mâl olmuştur. Atasözleri, bir düşünce açıklanırken ya da savunulurken tanık olarak da gösterilirler. Genellikle mecaz anlamlıdırlar. Az da olsa gerçek anlamlı atasözleri de vardır.

Bingöl'de ve Zazacada çokça atasözü kullanılır ve neredeyse her olayla, durumla ilgili bir atasözü vardır. Bu bölümde Bingöl'de konuşulan Zazaca'da içinde hayvanlar ve hayvancılık ilgili kavramların kullanıldığı atasözlerini inceledik ve aktarmaya çalıştık.

Arguéş emonetçi sédkarrio. Tavşan avcının emanetçisidir. Etini onun için gezdirir.

Arguéş zér kot ku, xeweré ku pé çina. Tavşan dağa âşık olmuş, dağın haberi yokmuş.

Arguéşız xud guéşt çarnen, la tayé yir nimonen. Tavşan kendinde et gezdirir ancak ona bir şey kalmaz, bir faydası olmaz.

Astuér kuriye xu şinasnen. At, tayını tanır.

Astuér û qatîr yobîno gên, her bîn ligon id şin. Atlarla katırlar kavga eder, eşekler ayaklar altında giderler.

Astuer ra omî war, nuşt hér. Attan indi eşeğe bindi.

Bahır pé vék kutik nihérımıyen. Deniz itin ağzıyla haram olmaz.

Bız kényawa, şiya non şoni wérd. Kaşınan keçi, gidip çobanın ekmeğini yemiş.

Buécé kutik eşta kalıv, bad hezar ser pa veta réné buécé kutika. Köpeğin kuyruğunu kalıba sokmuşlar, bin yıl sonra çıkarmışlar, yine köpeğin kuyruğudur.

Bırbizon bié şoni niben. Keçi sürüsü çobansız olmaz.

Cewi her nipêşén. Eşeğin arpası pişmez.

Cınawır geyren ruej dumon. Kurt dumanlı (sisli) günü arar.

Ço kurm xura nivon kuitık. Kimse huyuna köpek demez.

Ço duy xura nivon tırş. Kimse ayranına ekşi demez.

Dar darvén xu kerm xu desta ninén. Ağaç ağaç olsaydı kendini kurduna teslim etmezdi.

Deste şêrî ra şûr nêkeweno. Aslanın elinde kılıcı düşmez.

Dik bié kerg niben. Horoz tavuksuz olmaz.

Dınya haton vindetıvse çım verg hanu miéşna do. Dünya durdukça kurdun gözü koyundadır.

Düşmen tı murcelavse réné tı géré hesav xu bıké. Düşmanın bir karınca bile olsa önlemini al.

Eke kutik merdiman xo bigêro, apê xo verg, xalê xo luy hesibneno. Köpek akrabasını (ata) ararsa amcası kurt dayısını tilki sayar.

Ercél mercuéli omo, şu xu zelqıno taşté gawına. Karıncanın eceli gelmiş, gitmiş çobanın yemeğine sarılmış.

Fekê lûye engur nêresa, vat "eh, engur tırş a. Tilkinin ağzı üzüme yetişmemiş, demiş ah üzüm ekşidir.

Ga kot, kard bén zaf. Öküz düşünce bıçaklar çoğalır.

Ga miren péd çerméyı monen, merdum miren péd noméyı monen. Öküz ölür postu kalır, adam ölür adı kalır.

Gawsur xu duirra belukén. Kırmızı öküz kendini uzaktan belli eder.

Gi pising bi dermon, dermon bı berzı. Kedi dışkısı oldu derman, derman oldu tohum. Kıymetsiz ve çok olan bir şey veya kimsenin, ona ihtiyaç duyulduğunda bulunmaması veya orda olmaması.

Gıl saré paskuwidiz ést, la féki nidon. Dal geyiğin başında da var ama meyve vermez.

Guéşt arguêso zerej belé saré yino. Tavşan ile kekliğin eti başlarına beladır.

Hemı monga yena dıtış, hemı qısı niyen vatiş. Her inek sağılır, her söz söylenmez.

Heywano tı gérna bén ercon. Gezdirdiğin hayvan ucuz olur.

Her aqılbén ruejé ‘awıl palon ninén xu paştra. Eşek akıllı olsaydı ilk günden semeri sırtına vurdurtmazdı.

Her yo héw kuén lınçık. Eşek bir defa çamura düşer.

Her kot çomırsé, wuhar zıxmyér ço çinuk. Eşek çamura düştüğünde sahibinden güçlü kimse yoktur.

Her, hot asnaw zon, wexta koy guél hotınız kén xu vira, tedi xeniqén. Eşek yedi çeşit yüzme biliyor, göle düşünce yedisini de unutup boğulur.

Herti şıya bazar her érnawa omiya. Eşeklik pazara gitmiş, eşek almış gelmiş.

Her çı zon argud buwer. Eşek ne bilir yonca yemeyi.

Her hér mawo, verbé şarid zırén. Eşek bizim eşegimizdir, başkasının evin önünde anırır.

Hermuş céndék hér bérz se erzen xuser. Köstebek ne kadar toprak atarsa kendi üstüne atar.

Her merdı vergra nitersén. Ölmüş eşek kurttan korkmaz.

Xeta çotı gayê pirrawa. Eğri çizgi yaşlı öküzdendir.

Kergak gérena lingéyı bena zirtın. Gezen tavuğun ayağında pislik olur.

Kerm dar dara niebse dar lez puç nibena. Ağacın kurdu kendinden olmasa çabuk çürümez.

Kerm dar darraw. Ağacın kurdu ağaçtandır.

Ki aşıkıd nigéren ceng. Çingenin evinde kaymak aranmaz.

Kutık bimus guéšt, non wušk niwén. Köpek et yemeyi alışmışsa kuru ekmez yemez.

Kutık guéšt kutık niwén. Köpek köpeğin yetini yemez.

Kutık lng nnon sér lngé kutıka. Köpek köpeğin ayağına basmaz.

Kutık wexta gazben estır gera hayé yı bueçıké yıra bıv. Kemiği ısırın köpek kuyruğundan haberdar olmalı.

Kutık fekra beratı niyen gérayış. Köpeğin ağzından leş alınmaz.

Kutık şonî bımırse, verg ruéşon kên. Çoban köpeği ölürse kurt bayram yapar.

Kutık şoni ni wén, ni verdén ço buwér: Çoban köpeği ne yer, ne de yedirir.

Qala weş mar quli ra vejen tever. Güzel söz yılanı deliğinden dışarı çıkarır.

Qut ma wenna, hakun xu şariri kenna. Tavuk bizim yemimizi yer, yumurtalarına başkasınayapar.

Qertelag guéšt wuéna, nequréyı bena çot. Et yiyen kartallar eğri gagalı olur.

Quéoçi berron, berronır bar niyo. Koçun boynuzu koça yük değildir.

Mar aw don mirçıka téşon. Yılan susamış kuşa su veriri.

Mar gera kujıv tı saré yı wuérdıkér. Yılan küçükken başını ezeceksin

Mar kuar asın nitepişnen. Kör yılan demir tutmaz.

Mar ser awra karış çoy nibén. Yılan su üstünde kimseye karışmaz.

Merg hér kutıkır bén véwı.Eşeğin ölümü köpeğe düğün olur.

Miésé egmin conena dızd egminra. Bal hırsızını arı sokar.

Mirçık telo siara alung vırazena. Serçe kara dikene yuva yapar.

Miyes kija ema çoy ‘acızkena. Sinek küçüktür, ancak bezdirir.

Mı kutıkra va, kutık buéçé xura va. Ben köpeğe söyledim köpek kuyruğuna söyledi. Bir kimseden bir şey istediğinde o kişinin de senin istediğini başka bir kişiye iletmesi. Örnek: bir

babanın büyük çocuğundan su istediği zaman o çocuğunda kendisinden küçük bir kardeşine baba su istiyor kalk git getir demesine benzer.

Nalbendon astori nalten kesoniz ver deridi penci xu kerdin berz. Nalbantlar atları nallarken dere kenarında kaplumbağalarda ayaklarını kaldırmış.

Nomé verg vejiyo, lu dınya kerda xırav. Kurdun adı çıkmış; tilki dünyayı yıktı.

Lıhırémar bé jar nibena. Yılanın yavrusu zehirsiz olmaz.

Lu tım wekbazi kena. Tilki hep yağcılık yapar.

Pırpırık seméd zérré xu, xu erzena adır. Kelebek gönlü için kendini atışe atar.

Pısingo merrı ombaz yonin nibén. Kendi ile fare arkadaş olmazlar.

Sarê dı beronon yo tencerıd nıguryen. İki koçun başı bir tencerede kaynamaz.

Saya weş, parê heş. İyi elma ayının payıdır.

Şarir masıwon, xur kesıwon. Elaleme balıkçı kendine kaplumbağacı.

Şıhad lu buécıké yıwa. Tilkinin tanığı kuyruğudur.

Ombazi verg vergu. Kurdun arkadaşı kurttur.

Taji bı zuér nışun seyd. Tazı zorla ava gitmez.

Térs verg şilira bıven, xur yo kulav vıraştén. Kurdun yağmurdan korkusu olsaydı kendine bir aba yapardı.

Varahol vér kuézid belu bena. İyi kuzu ağılın önünde belli olur.

Verg ruej mijın pawén. Kurt sisli günü kollar.

Vergıv wa verg tu nıwer. Kurt ol, kurt seni yemesin.

Vergız mergra tersén. Kurt da ölümden korkar.

Verg kışén, qela wena. Kurt öldürür karga yer.

Wa astuér holıv, wa naléyı çimév. İyi at olsun da varsın nalı olmasın.

Yo heşra dı çermé nıvejiyén. Bir ayıdan iki post çıkmaz.

Zımbuél pısingdırız esti. Bıyık kedide de vardır.

Zérré şomı bıwazse kelra şıt vején. Çobanın gönlü isterse tekeden süt çıkarır.

1.2. Deyimler

Deyimler; genellikle mecaz anlamlıdır ve kalıplaşmış sözlerdir. Bir durumu hoşagiden bir anlatımla veya özel bir yapıyla anlatırlar. Deyimler iki veya daha çok sözcüklerden oluşurlar, bazen de bir cümle şeklindedirler. Zazacada birçok deyim kullanılmaktadır. Bingöl’de kullanılan hayvancılıkla ilgili Zazaca deyimleri inceleyerek aktardık.

‘Amır legleg bi leqleq şın. Leyeğin ömrü laklakla geçer.

Astuer ra biyér war, bınuşt hér. Attan inip eşeğe binmek.

‘Aynat yı zé bızo. İnadı keçi gibidir.

Biyo zé verg: Kurt gibi olmuş. Saldırganlık ve açlık ifadelerinde kullanılır.

Biyo keftal: Yaşlı, dişleri olmayanlar için kullanılır.

Bı zé pising: Kedi gibi oldu.

Cınawırız mergra térsén. Canavar da ölümden korkar.

Çeqal mev. Çakal olma, dürüst ol.

Dik bié kerg nibén. Horoz tavuksuz olmaz.

Esté kutik. Köpeğin kemiği.

Ga bıkuérse kard Bén zaf. Öküz düşse bıçaklar çoğalır.

Gaw xayın. Tembel öküz gibi.

Hér şiyer ça reyné hée. Eşek nereye giderse yine eşektir.

Herî têşan beno ser awe û têşan ano.Eşeği suyun üzerine susuz götürür susuz getirir

Here gemmo: Adeta yaban eşeği.

Her yo hew kuén çomır. Eşek bir kez çamura düşer.

Heval vergız verg. Kurdun arkadaşı da kurttur.

Qatır nızıyena, suél nıbena heşin. Katır doğuramaz, tuz yeşermez.

Kerga siya mar vendawa. Karatavuk bize ötmüş, şansız.

Kergé çoyra mevaj kış. Kimsenin tavuğuna kış dememek.

Keyneka zé vılıké: Çiçek gibi kız. Güzellik anlamında kullanılır.

Kuarı guri zerqetıko. Petek arının işidir.

Kutik goşt kutık niwen! Köpek köpeğin etini yemez.

Luya fi'alci. Kurnaz tilki.

Mercuélız yo goyn. Karınca da candır.

Pé fek xwu mirçik dépiş. Ağzıyla kuş tutmak.

Péniye heron niyena. Eşeklerin sonu gelmez.

Pés bié şoni nibén. Sürü çobansız olmaz.

Tı zé here bancanan: Patlıcan eşeği gibisin. Yerme anlamında kullanılır.

Tı zé kurri herri: Eşek sıpası gibisin.

Verg u vara tiédır bıçér. Kurt ile kuzu beraber otlansın.

Wexta mar aw wén, gére merdum karışmev. Yılan su içerken dokunmamak gerek.

Wér kutiko inson yo nibén. Köpek ile insanın yiyeceği bir olmaz.

Zewaj xuézdızıd est. Evlilik domuzda da var.

Zé dela sur: Kızgın dişi köpek gibi. Kadınlar için aşığılanma ve yermek için kullanılır.

Zé dik: Horoz gibi.

Zé ga: Öküz gibi. Güçlü veya çok yemek yiyenler için kullanılır.

Zé ga oniyén kardé xwura. Öküz gibi bıçağına bakar.

Zé golk: Buzağı gibi.

Zé xoz: Domuz gibi. Genelde yermek için kullanılır.

Zé kelarzé heron. Eşek sürüsü gibi kalabalık.

Zé kerg: Tavuk gibi. Korkaklık anlamında kullanılır.

Zé kesa: Kaplumbağa gibi. Yavaş hareket anlamında kullanılır.

Zé kotere: Saçları kısa kesilmiş kadınlar için kullanılır.

Zé kutik lng veşayo: Ayağı yanık köpek gibi. Yerinde durmayanlar için kullanılır.

Zékutiklawenlawen, céxwudnişenru. Köpek gibi havlar havlar, yerine oturur.

Zé merri: Fare gibi. Saklanma anlamında kullanılır.

Zé monga: İnek gibi.

Zé siprik xwu merz adır. Kelebek bigi kendini ateşe atma.

Zé şer: Aslan gibi. Övmek ve cesaret için kullanılır.

Zé şewşewık şew ruéj gérena. Yaras gibi gece gündüz gezer.

Zé verg biyo veyşon. Kurt gibi acıkmak.

Zé zerej: Keklik gibi. Güzellik anlamında kullanılır.

1.3. Terimler ve Hayvancılıkla İlgili Bazı Kelimeler

Terim, uzmanlık isteyen özel uğraş alanlarındaki özel kavramlardır. Özel uğraş alanı mensubu insanın zihnindeki o alana özgü bir kavramın kendidindeki birimsel karşılığı olan terimler bir bilim dalı, sanat ve iş koluna özgü kavramlardır. Terimlerin anlamları dar ve sınırlıdır.

Axır (Axur): Ahır

Alif (Devır): Hayvanların kışlık yiyeceği.

Aspari: At biniciliği

Asparkay: Binicilik oyunu.

Astuérrumıtış: At sürmek.

Avzi, awzi, awi: Suda yaşayan canlılar.

Baren (Barenayış): Koyun, kuzu, keçi ve oğlağın melemesi demektir.

Béqueç: Boynuzsuz

Bel: Kulakları dik hayvan.

Belek: Renkli hayvan, siyah-beyaz, alacalı hayvan demektir.

Berd: 30 adet burma ot.

Bezrı: Tohum

Bezırgân (Bezırgon): Ticaret yapan, ticari mal taşıyan hayvan katarıdır.

Bılun: Yumurtlama öncesi tavuğun altına konulan yumurta, fol.

Bısk (Muy): Kıl

Bısk: At, eşek kuyruk ve yele kıları.

Bızdızd: Keçi hırsız

Celeb: Hayvan tüccarı, hayvan komisyoncusudur.

Cezu: Tiftik, kıl.

Cirit: At koşturma oyunu.

Cunbaz: Hayvan alış-verişinde aracı olan kimsedir.

Çalani: Yalak

Çargom (Çargomki, Çarpé): Hayvanların dörtñala veya hızlı koşmalarıdır.

Çarwey: Büyükbaş hayvanların genel adı.

Çeren (Vaşwuér): Otçul, otobur.

Çerı: Çayır, otlak, mera.

Çerm (Çermı): Deri, post.

Çorme (Daravelge): Yaprak yığını

Dax (Daxmı): Dağ, işaret. Hayvanların kulaklarına vurulan kızgın şişten sonra oluşan işarettir.

Daxnayış: Dağlamak.

Damdar: Hayvancılıkla uğraşan

De,deh,ço: Eşek, at vb. hayvanların hareket etmeleri için kullanılır.

Deqn: Aşı.

Deqnnayış: Aşılama.

Derzévaş (Patile): Ot bağı, burma.

Dıjyin: Memeli hayvan

Dilet: İkiz, bir seferde doğan iki yavru demektir.

Dımı: Kuyruk yağı

'Ede: Süt sağarken ineğin rahat durması için kullanılır.

'Erruk, 'erruko: Keçi gibi hayvanların su içmesi için kullanılır.

Espar (Suwar): Atlı, süvari.

Esparkar (Suwarkar): Jokey

Esparkari (Suwarkari): Jokeylik

Estı (Astı): Kemik

'Ey, tey: Keçileri uzaklaştırmak, gitmelerini sağlamak için kullanılır.

Fal: İğdiş edilmemiş hayvan.

Felqet (Felqatı): Hayvana sağlı sollu eşit şekilde yük yüklenmesi, yük parçası.

Filhk: Tiftik

Firdonex: Uçan hayvan

Finto: Dişi köpek yavrusu

Gaé holii: Harmanda ekin sapının parçalamada kullanılan öküz

Gem (Geme): Kır, yaban, orman.

Gever (Geverbiyayış): Hayvanlarda kesim dışı ölüm

Gevl: At, eşek, katır yelesi

Gevzi (Gevzikerdiş): Hayvanların terlerini soğutmak için toprakta yuvarlanmaları

Gında: Yumak

Gırşı (Bindelav): Hayvan yemi artığı

Gırzı (Gırzévaş): Bağlanmış ot, kucak dolusu ot.

Gırnay: Kedilerin çiftleşme, kızılaşma dönemi

Gomişqıron: Camus kıran fırtınası demektir. 7 Nisan gününe denk gelmektedir.

Guéstwer: Etçil, et yiyen.

Guin verdayış: Kanı dışarı akıtmak

Hak kerdış: Yumurtlamak.

Hefil: Küşpe.

Hirayış (Hiren, Hişen, Hişnayış): Atın kişnemesi

Hirlet: Üçüz, bir seferde doğan üç yavru.

Hoş,hoşş: Eşek, at vb. hayvanların durması için kullanılır.

Hoşt, hoşt-hoşt: Köpeğin susması, tahat durması için kullanılır.

Xar: Hayvan saldırısı

Xarverg: Kurt saldırısı

Xesnayış: Enemek, iğdiş etmek, erkekliğinden etmek

İdari: Geçim

Îyeh: Keçi ..vb hayvanları çağırmak için kullanılır.

Karvun (Karvon, Kerwon):Kervan, hayvan konvoyu

Kajmar (Luégémar, Vere, Vier, Qavmar): Yılan derisi, gömleği.

Keftar: Dişleri olmayan hayvanlara benzetilir, yaşlı

Kerwan: Kervan

Koteré: Kısa saçlı kadınlar bu hayvana benzetilir.

Kovi (Koyi): Yabani, dağ, vahşi.

Kudık:Yırtıcı hayvan yavrusu

Quéren (Quérenayış, Qorayış): İnek ve öküzün böğürmesi

Qaqrınayış (Qaqrınayış): Kekliğin ötüşü

Qut: Kümes hayvan yemi

Qafkesa: Kaplumbağa kabuğu.

Qesav: Hayvan kesici, kasap.

Qırbon: Kurban

Qırmé dıji: Kirpi dikeni

Queç (Esteri): Boynuz

Quéçin: Boynuzlu hayvan.

Qunçıl (Qonçıl): Hayvan vergisi

Lawen (Lawenayış): Köpeğin havlaması

Leş: Hayvan ölüsü

Leyir verşiyene: Düşük yapmak

Lod: Yığın

Lodévaş: Ot yığını,

Lodévelg: Yaprak yığını

Loklok: At, katır ve eşeklerin bir hızlı yürüme şekli,

Lonayış (Loun, Lon): Hayvanların yavrularını emzirmeleri

Maki (Mayi): Dişil

Martag: Binanın çatısında kullanılan kısa ağaç parçası.

Merek: Saman konulan yer.

Merg: Çayır, otlak.

Méşkımayış: Yayık yaymak, sallamak.

Mezg: Beyin

Mijık: Annesi olmayıp başka hayvanlardan süt emen yavru hayvan.

Mışuér (Mışor): Geviş

Mışuérkerdiş: Geviş getirmek.

Nalbent: Hayvanların ayaklarına nal vuran kişi

Nawendayış: Miyavlamak, kedilerin miyavlanması.

Nequr: Gaga

Nér (Néri): Eril, erkeklik.

Palvon: Palancı.

Pel: Kanat

Peln: Kanatlı hayvan

Peldayış (Fırdayış): Uçmak, kanatlanmak.

Perxil (Erebaye Gayan): Öküz arabası, kağrı

Pılar: Hayvan plasentasıdır.

Pırunek:Kuşyemi

Rahwon: At ve eşeğin eşkin yürüyüşü, yorga.

Réşta: İğ, eğirmen, kirmen, yün ipi eğiren ağaçtan araç

Riesiyayış (Rieşnayış): Eğirmek.

Ruçıknayış: Yolmak.

Salxonı: Hayvan kesimevi, mezbaha.

Sım: At, eşek, katır, inek, koyun, keçi gibi hayvanların ayak tırnaklarıdır, hayvanların toynaklarıdır.

Suwari: Atlı, süvari

Şıtdayış: Süt vermek

Şıtlonayış: Süt emzirmek

Şıtrabırnayış: Sütten kesmek.

Şunkerpurt: Yün tarayıcısı, hallaç.

Tengkerdiş: Yükü hayvana iple bağlamak

Tu: Tavukların gelmesini sağlayan seslenme şekli

Varağtış: Koyunun erken doğum yapması

Weh,wehe: İnek, öküz gibi hayvanların hareket etmesi için kullanılır.

Wuékerdiş (Mıqatkotiş, Pawıtış): Beslemek

Yax: Gelişmemiş, zayıf kalmış hayvan, satılması zor olan hayvan.

Yavon: Yaban, yerleşim yeri dışı

Yavoni: Yabani, vahşi

Zıren (Zırayış, Zırnayış): Eşeğin anırması

Züli (Züliyémar): Yılanın dili.

1.4. Fabl

Fabl; insanların dışındaki varlıkları konuşturmadır. Genellikle hayvanların ve bitkilerin konuşmasıdır. Fablların kahramanları genellikle hayvanlardır. Ama bu hayvanlar insanlar gibi düşünür, konuşur ve tıpkı insanlar gibi davranır. Fabllerin amacı insanlara ahlak ve ibret dersi vermek, örnek göstermek ya da bir düşünceye güç kazandırmak isteyen bir çeşit masaldır. Fabller öğretici bir gaye taşırlar. Okuyucuya dersi verirler. Konu kısadır. Verilmek istenen mesaj eserin sonunda ya kahramanlardan birinin ağzından ya da sanatçının dilinden açıklanır.

Bingöl'de halk arasında fabl örnekleri çokça anlatılır. Bu fabl örnekleri Zazaca anlatılır. Bazen çocukların hoşça vakit geçirmeleri için, bazen de bir konu tartışılırken fabldan örnekler verilir. Genelde bir ibretlik olay diye anlatılır ve bazende ders alınması için başvurulur. Bingöl'de Zazaca anlatılan fabller arasında genelde tilkinin uyanıklıkları ve diğer hayvanlarla ilişkileri yer alır. Fabllerin hayvanlarla ilgisi olduğu için bu bölümde Bingöl'de halk arasında Zazaca anlatılan birkaç fabl örneğine yer verdik.

LUY U HEŞ

Cék ben, cék niben, yo luy u yo heş ben.

Heş ben ixtiyar, dindon fekıd nimonen, vinaye yı bena kém, dest u ling yı recıfıyen, hın xwur nieşkén kuéçık ız depış.

Heş dindon yı çini pé guéşt buér, ın rıd ra hin her ruéj şuérba pojen u wén, lakim wextog wén şuérba fek ra rıjiyena yana war, şuérba u gewelé yı bena timon, qıj yı pé yı key ken.

Von, la egi heş bi extiyar kudék pé key ken, Ayni inha, kudék in heş iz pé bavi xwu key ken von, hın tız u miz tedı nivinden, ti nieşken xwur şuérbaz buwer.

Heş hers ben, kéye xwu terk ken, vejien tever şın.

Heş şın, şın hin het şoni yo cék raşt yo luy yen.

Luy vona:

- Heşo bira, tı ihna key in zerun ra zingur ken, ho ben tarı hın şu keye.

Heş von:

- Waka luy, ez hın biya ixtiyar, qıjon xwur biya bar.

Luy vona:

- Heşo bira, tı qet mereq mek, ez waké tı wa.

Heş ben şa, zerıd xwud von, Homa ra ez hın teyna niya. Hın ben tarı, tawé niéysen, luy biya veyşon ha yo pilon kena.

Luy xwud pé qestikina fek xwu çalpna vona, çalp, çalp, çalp, zeg ha çik wena.

Heş persén von:

- Waka luy, o çıto tı ha wena?

Luy vona:

- Heşo bira, ez biya veyşon, tawé çinik ez buér, mı xwur çım xwo raşt vet, ez ha weno.

Heş von:

- Waka luy, wulay ez zaf biya veyşon, ez terseno çım xwu véj, xeyr xwur tı mır iz çım mı véej, bérz mı fek.

Luy çım heş vejena, erzena xwu fek, u ard ra yo pışkıl gena erzena heş fek.

Heş pışkıl cawen, cawen yo tom tedı çinuk. Heş von:

- Waka luy, in çım mıd qet yo tom çinuk.

Luy vona:

- Heşo bira, çımıd xwura tom çinuk.

Luy u heş bineyne şın, luy huncce pé qestikina fek xwu çalpnena, vona çalp, çalp, zeg ha çik wena.

Heş persén, von:

- Waka luy, o çito tı ha wena?

Luy vona:

- Heşo bira, ez zaf biya veyşon, taw” çinuk ez buwér, mı xwur çım xwo çep vet, ez ha weno.

Heş von:

- Waka luy, wulay ezzi zaj biya veyşon, ez terseno çım xwu vej, xeyr xwur tı mır çım mı vej, berz mı fek.

Luy çım heş vejena, erzena xwu fek, u ard ra yo pışkıl gena erzena heş fek.

Heş pışkıl cawen, cawen yo tom tedı çinuk. Heş von:

- Waka luy, ın çım mıd qet yo tom çinuk.

Luy vona:

- Heşo bira, de çım, çımıd xwura tom çinuk.

Heş u luy hé şın, vinaye heş cara kémıv, ıka çımız çinik, ın rıdra nişkén gom berz.

Heş von:

- Waka luy, mı ra hın tawé néysen, ez kuar, tı kuar, ma ıka xwur sekén?

Luy vona:

- Heşo bira, tı qet mereq mekir, his mı zaf quwetın, ez bé çımonız eşkiyeno riyyı vej. Tı xwur mı dıma bi. Komca düz ez tıra vona, heşobıraluékluék, tıeşkénıjadlezşiyer. Lakim komcaz kaş u kuşıv ez tıra vona, heşo bira meş, meş. Tı hin bızon ki, ujad kaş u kuş est, tıgéráhedihedişiyer.

Heş u luy he şın, komcawo düz luy pé qestra vona, heşo bira meşu. Heş von, bélu riyyı xırav, kaş u kuş, hédihédişın.

Şinşin resen yo riya, zafxıravın, kaşın u kuşın. Luy vona, heşo bira luék, luék.

Heş luék erzen, zınar ra kaşun kuşun ra leyr ben, ginen o bin ra, lıngon xwu qéymı don, fek xwukéen a, dındonyıkénçıkçık.

Luy şına ser heş, oniyena cı fek ho akerdı, dındon bi çık, vona ın merd.

Luy gérena yo cawo nerm ra heş gaz biker u buwer. Nat heş gérena, weyt heş gérena, zeréd xwo vona, en holé yı, ez hakon yı gaz bıker, bıwér.

La tı nivon heş hıma nımerd. Luy snıg saré xwu bena miyon palon heş, hakon heş buwér, heş palon xwuken pit, saré luy miyon lıngon heşif monen.

Heş mıl luy ken pit, luy fatisiyena mırena. Heş wurzen pé, dest xwu luy a gérenen, pé esyen ki çım luy he luy ra. Luy wı xatıp, çım yı vet. Heş, çımon luy tera vejen ken herinde çımon xwu, çım heş Bén weş. Dındonon yız tera vejen ken xwu fek, Bén zé ver rén” şın seyd, xura von, her ombazid yo kerumet est.

KUTIK U VERG

Yo ruej, yo kutık daristonıd géren yo verg raşt yı omo. Verg nıweşıvu zaf zayıfıv. Zuér eşkén peyra vınder. Kutık ın hal verg ra zaf qehirbu.

Kutık, vergıa vat:

- Tı çıqas xırav ésén hına, verg bira. Herkes ma düşmen bızonıd réné ma durra merdım yobnéne. Raştı ez qayıla tır ardım bıkerı.

Verg vat:

- Tor basmek. Mı yo nıweşıye gıron gured, zemoneko derg mı seyd nıke. İke ez bıya wuées, lakım quwet mı çın ez yo seyd depış. Ez hına weyşon téşon géreno.

Kutık vat:

- Tı xwu qet qehir mek. Ez tır ardım keno. Emış vewéy wuhar mı est. Wexta bı şew tı bı kışte dew mon perçın. Ez tıra bıın non véwi ona.

Verg çendruj ihna het kutikra miqatkordış, barcé verg xwu ardpéser, reso quwet xwo verin. Kutikra teşeküt kéd, şu dariston.

Arıd ser şi, kutık bu zaf bu ixtiyar, wuhar yi, yı eşt tever. Daristonıd boş boş gérenduéstxwo verin verg diw.

Verg vat:

- Xeyra, tı zaf perişon ésén

Kutık zerı xwu oncı, vat:

- Ez hedi biya ixtiyar. Ez guri wuhar xwur hedi neben, yız mı eşta tever.

Verg vat:

- Ma duést verin ni? İke siré ardım ha mıda. Biya xwu vir, tı sını hayatımı xelısna. Ma cad yo pilon vıraz. Temom mı di. Ay wuhar tı, yo tuteko yo qij estıv, ni? Ez ıka şino ay remneno, tız tépiya bén. Ihna wuhar tı, tı ser dest xwura péşén de.

In qıson ra pé, verg şı o tut gured ard dariston. Dewıd herkes bén silahra vazdén dariston, lakim hıma nıresen dariston, vinén o kutıko ixtiyar, çikırnıben ayra kéyra fetılno hanu tut tepiya on.

Ina hadisıra pé, değer kutık bu zaf, insonon pé sé seron qehrémányé yı tuton xwura bahskerden.

ARGUEŞ U KESA

Argueş zaf xwu kawkerdén.

Vaten:

- Ço hındé mı lez nıvazdén.

Peynid kesa daymiş nibena. Vat:

- Bi ma yarış bık.

Destkêrd vazdayış. Argueş epé rıye guret. Hına fikirkerd. ‘Aya paşte yı qaf, pe kaşkerdiş, çıwext resena mı?’ Vat: Ez bın ina darıd biné xwu derkér, bıv rıhat. Honıd monen. Kesa, gırongıronşiyariyıra, tor nivindetaşıya riyıra.

Argueş yo arı çım xwu kerd a, çı bıvin, kesa hedi ha yarış qénéna. Çad xwu ést, zé tuézık detkerd vazdış. Lakim çı çarı, nireso kesa. Argueş ihna yarış kerd vin.

Argueş, kawkerdiş ra cezé xwu oncıt. Kesa, pé gomom raşti, nivindetén şiya riyıra, o yarış qezenckerdo.

SONUÇ

‘Bingöl Yöresinde Kullanılan Zazaca Hayvancılık Kavramları’ adlı tezimiz bu yöredeki hayvan isimlerini, hayvan barınaklarının isimlerini, hayvan hastalıklarının isimlerini, hayvanların üreme, ölme kavramlarını, hayvan besleme, gütmeye, sağma, kırpma kavramlarını, hayvansal ürünlerin isimlerini, çobanlık kavramlarını, avcılık, arıcılık, yaylacılık kavramlarını incelemektedir. Hayvancılıkla ilgili atasözleri, deyimler, terimler, hayvancılıkla ilgili bazı kelimeler ve fabl örnekleri çalışmamızı tamamlayan unsurlar olmuştur.

Çalışmamızda yöntem olarak hayvancılıkla ilgilenen ve Zazaca’yı iyi bilen insanlarla görüşerek hayvancılıkla ilgili kavramlar ele alınmıştır. Mevcut kaynak ve sözlüklerden yararlanmakla beraber birçok kişi ve özellikle çobanlar, yaylacılık yapanlarla görüştük, önemli sonuçlara ve çok değerli bilgilere ulaştık.

Bingöl yöresinde konuşulan Zazaca’da birçok hayvan ismini tespit ettik, hayvanların yaşlarına ve dişil-eril durumlarına göre farklı isimleri aldıkları tespit edilmiştir. Hayvancılık kavramlarından bazılarının bölgelere göre değişik isimler aldıklarını ve farklı şekillerde telaffuz edildiklerini gördük. Bölgede yaşamayan ancak bölge insanın çeşitli yollardan gördükleri veya isimleri Türkçe olarak işittikleri hayvanların isimlerinin Zazaca ’da karşılıklarının olmadığı sonucuna vardık. Bölge insanı bu hayvanları Türkçe isimlerle ifade etmektedir. Fil, gergedan, zürafavb.

Günlük hayatta birçok Zazaca atasözü, deyim, terim kullanıldığını ve Zazaca fablların anlatıldığını tespit ettik. Bunlar genelde sözlü olup geçmişten günümüze gelmeyi başarmış önemli edebi bulgulardır. Bunlar Zazaca’nın unutulmasını önlemişlerdir.

Çalışmamızın sonucunda 53 büyükbaş hayvan ismini, 41 küçükbaş hayvan ismini, 87 kuş ismini, 43 evcil hayvan ismini, 53 yabancı hayvan ismini, 27 balık ismini, 61 böcek ve sinek ismini, 59 sürüngen ve kemirgen hayvan ismini Zazaca olarak tespit ettik ve çalışmamızda bunları aktardık.

Çobanlık, hayvan gütmeye, besleme ve kırpma ile ilgili 77, sürü ve sürü çeşitleri ile ilgili 33, süt sağma ile ilgili 21, hayvan hastalıkları ile ilgili 33, hayvanların gebelikleri, doğumları ve ölümleri ile ilgili 19, hayvan barınakları ile ilgili 42, yün ve deri ile alakalı 24, süt ve süt ürünleri ile alakalı 47, et ve et ürünleri ile alakalı 37, bal ve arıcılıkla ilgili 92, hayvan gübresi

ile alakalı 15, yumurta ile ilgili 18, hayvancılıkta kullanılan alet ve eşyalarla alakalı 79, avcılık ile ilgili 67, yaylacılıkla ilgili 17 kavramı Zazaca olarak tespit ettik ve aktardık.

Bingöl yöresinde kullanılan Zazaca'da hayvancılıkla ilgili 86 atasözü, 52 deyim, 140 terim ve 3 fabl örneğine çalışmamızda yer verdik.

Çalışmamız esnasında Zazalar ve Zazaca üzerinde daha çok yabancı dilbilimcilerin çalıştığını tespit ettik. İlk çalışmalar ve ilk yazılı kaynaklar yabancılara aittir. Zazaların, Zazalar ve Zazaca üzerinde yakın tarihte ilgilenmeye başladıklarını görüyoruz.

Hayvancılık, Bingöl ve Zazalar için çok önemli bir yere sahiptir. Hayvancılık onların sosyal, ekonomik ve edebi hayatlarını çok etkilemiştir.

Zazaca'nın 'Güvensiz Durumda Olan Diller' arasında yer almasının sebepleri Zazaca'da dil birliğinin olmaması, yazılı kaynakların olmaması, eğitim dilinin olmaması, Zazaca'nın içine Zazaca olmayan sözcüklerin girmesi ve günlük hayatta az kullanılmasıdır.

Zazaca'nın aktarılabilmesi ve üst düzeye erişebilmesi için konuşulması, kullanılması, dilbilgisi kurallarının tespit edilmesi ve eğitim dili olması gerekir. Bu durum Zazaca için hayati önem taşımaktadır. Zazacada henüz bir dil birliğinin olmayışı Zazaca üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Son dönemde Zazaca üzerine çalışmalar arttıysa da yeterli değildir.

Çalışmamızın sonucunda Zazaca hayvancılık kavramları ile ilgili birçok kelime, kavram, terim, deyim ve atasözü içeren hayvancılık kavramları sözlüğü meydana gelmiştir. Bu çalışmamızın Zazaca'ya katkı sağlayacağını umut ediyoruz...

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, *Her Yöniyle Dil(Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK Yayınları, Ankara, 1998
- ALAY, Okan, *Kültür Dünyamızda Bingöl*, Elazığ, 2006
- ANDREWS, Peter Alford, *Türkiye’de Etnik Gruplar*, (Çeviren: M. Kupusoğlu), İstanbul, 1992.
- AYDAR, Mehmet, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2003
- BADILLI, Kemal, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, 1965,
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1986,
- BİNGÖL, Zekeriya, ‘*Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma*’, İktisat ve Girişimçilik Üniversitesi-Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, s.197-207
- BOR, İsmet, *Vistoniké Dadiye Mi, Weşanxaneyé Roşna*,2013.
- BUKAN, İbrahim, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, Seresur Yayınevi, Ankara, 2011.
- CANPOLAT, Musa, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, İstanbul, 2006
- ÇAĞLAYAN, Ercan, “*Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar*”, I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011,
- ÇAKMAK, Hüseyin, *Türkçe-Dersimce (Kırmancki/Dımilki/Sobê) Sözlük*, Kalan Yayınları, Ankara, 2004
- ÇEM, Munzur, *Ferheng Kurdî-Tirkî (Zazakî)*, Stockholm, 1994
- ÇEM, Munzur, *Türkçe Açıklamalı Kırmancca (Zazaca) Gramer*, Doz Yayınları, İstanbul,2003
- Dünya Dilleri Atlası, NTV Yayınları, 2002.
- DÜZGÜN, Mustafa, *Torey ve Adetê Dersimi*, Berhem, Stockholm, 1988
- EKİCİ, Ali, *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Kardelen Yayımcılık, İstanbul, 2010

ERDEM, Orhan ve ERDEM, Turan, *Zazaki-Tırki/Tırki-Zazaki Ferheng*, Arya Yayınları, İstanbul, 2013

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, III. Kitap,

FIRAT, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Turk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1981.

GÖKALP, Ziya, *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayıncılık, İstanbul, 1992,

GÜNDÜZ, Deniz, *Kırmancca/Zazaca Dil Dersleri*, Vate Yayınları, İstanbul, 2006

GÜNDÜZ, Deniz. *Türkçe Açıklamalı Kürtçe: Kırmancca/Zazaca Dil Dersleri*. Vate Yayınlar, İstanbul, 2009

Gruba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştışê Kırmancki (Zazaki)*. Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2012

Gruba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kırmanckî (Zazaca)-Tırki: Kırmancca (Zazaca) –Türkçe Sözlük*. Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2011.

İMER, Kamile, *Dil ve Toplum*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990,

KOCADAG, Çeko, *Kırmanckî (Zazakî)-Kurmancî, Kurmancî - Kırmanckî (Zazakî) Ferheng*, Weşanên Komkar, Berlin, 2010

LERCH, Peter J.A., *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band I. St. Petersburg, 1857

LEZGİN, Roşan, *Ferhenge Kırmanci (Zazaki)-Tırki*, Rosna Yayınları, Diyarbakır, 2013,

LEZGİN, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdki (Kırmanckî/Zazakî)*, Vate Yayınları, İstanbul, 2005

MALMİSANIJ, *Zazaca-Türkçe Sözlük Ferhengê Dimilki-Tırki*, Jina Nû Yayınları, Uppsala, 1987

MALMİSANIJ, *Ferhengê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*, Stockholm, 1997

MALMİSANIJ, M. *Kird, Kırmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996

MANN, Oskar, - HADANK, Karl, *Die Mundarten Zaza, hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Leipzig, 1932

MİNORSKY, V.F. *Daylam-La Domination des Dailamites*, Paris, 1932,

Nubihar Dergisi, 118. Sayısı, Pak Ajans Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Newepel Gazetesi.

ÖZCAN, Mesut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997

PAMUKÇU, Fahri, *Gıramerê Zazaki: Zuwanrêznay*, Vejiyaişê Tiji, İstanbul, 2001.

SONGAR, Ayhan, *Dil ve Düşünce*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Psikiyatri Kliniği Vakfı, İstanbul, 1986,

Şewçıla Dergisi.

TANKUT, Hasan Reşit, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, İstanbul, 2000.

TURGUT, Harun, *Zazaca Dilbilgisi*, Tij Yayınları, Bremen, 2013

TURGUT, Harun, *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*. Tij Yayıncılık, İstanbul, 2010

TURGUT, Harun, *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Do Yayınları, İstanbul, 2008

TURGUT, Harun, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Tij Yayınları, İstanbul, 2001

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008,

UÇAMAN, Abdurrahman, VERROJ, Seid. *Ferheng-Vajname*, Weşanên War, İstanbul, 2002

VAROL, Murat, 'Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları', I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011. s.351-368

VATE ÇALIŞMA GRUBU, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî, Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2009

VATE ÇALIŞMA GRUBU, *Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük, Ferhengê Tirkî-Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul, 2009

YILDIRIM, Kadri, *Nûbehara Biçûkan*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008

Zaza Dil Kùltür ve Tarih Derneđi, *Zazaki Numé Heywunun*, Bingöl, 2013.

Zazana Dergisi

I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.

II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (04-06 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012

I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006), Bingöl Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl, 2007.

www.bingol.gov.tr

www.bingol.bel.tr

www.bingolkulturturizm.gov.tr

www.bingol.tarim.gov.tr

www.dimilki.net

www.wikipedia.org

www.zazaki.net

www.zazaki.de